

Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ

Ι. ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

Ἡ ἀποκρυστάλλωση σωστῶν ἀπόψεων γιὰ τὸ χαρακτῆρα καὶ τὴ σημασία τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ αἰτήματα ὄχι μόνον τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, παρὰ γενικώτερα τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὴν Ἑλλάδα. Ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι ἡ σωστὴ ἱστορικὴ τοποθέτηση τοῦ φαινομένου, αὐτὴ ὅμως, ὅπως πολλοὶ παρατήρησαν, δὲν κατορθώθηκε ἀκόμα. Ἡ παρακάτω ἐργασία μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰ μιὰ συμβολὴ στὴν προσπάθειαν αὐτή.

Βασικὴ σημασία γιὰ τὴν κατανόηση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἔχει τὸ ζήτημα, ἂν ἡ λογοτεχνία αὐτὴ στὴν ὀριμώτερη φάση της σχετίζεται μὲ τὴ μεγάλη μεταβολή, πού εἶχε προηγηθῆ στὴ Δύση, τὴν Ἀναγέννηση, ἢ ἀποτελεῖ μόνον μιὰ ἐπιβίωση μορφῶν τοῦ βυζαντινοῦ Μεσαίωνα. Πιστεύω ὅτι στὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' καὶ στὸ ΙΖ' αἰῶνα ἡ Κρήτη καὶ ὡς πρὸς τὶς πνευματικὲς ἐκδηλώσεις καὶ ὡς πρὸς τὶς γενικώτερες ἱστορικὲς προϋποθέσεις ἀκολουθεῖ μιὰ πορεία παράλληλη, ἂν καὶ λίγο καθυστερημένη, μ' ἐκείνη πού εἶχαν ἀκολουθήσει οἱ δυτικὲς χῶρες.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὴν κρητικὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δὲ βρίσκουμε μιὰ ρητὴ ἀντίθεση πρὸς τὸ Μεσαίωνα, ὅπως στὴ γαλλικὴ λογοτεχνία, ὅμως μιὰ τέτοια τομὴ δὲν ἀποτελεῖ γενικὸ κανόνα γιὰ τὶς λογοτεχνίες τῆς Ἀναγέννησης. Στὴν Ἰταλία τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα στὴν Ἀναγέννηση γίνεται μὲ μιὰν ὁμαλὴ ἐξέλιξη. Ὁ ἀνθρωπιστικὸς ἐνθουσιασμὸς γιὰ τὴν Ἀρχαιότητα δὲ μπόρεσε νὰ δημιουργήσῃ μιὰ βαθειὰ καὶ μόνιμη ἀντινομία πρὸς τὸ Μεσαίωνα. Ἡ ἰταλικὴ λυρική ποίηση τῆς Ἀναγέννησης εἶναι μιὰ προέκταση τοῦ παλαιότερου *dolce stile*, πού κι αὐτὸ ἦταν δεμένο μὲ τὴ Σχολὴ τῆς Σικελίας, πού μὲ τὴ ζειρά της ἀπηχοῦσε τὴν παλιὰ παράδοση τῶν τραβιζάνων τῆς Προβηγκίας. Οἱ Ἰταλοὶ ἐπικοὶ τῆς Ἀναγέννησης, ὁ Pulci, ὁ Bojardo, ὁ Ariosto, βρίσκουν τὰ θέματά τους στοὺς μεσαιωνικοὺς θρύλους τῶν κύκλων τοῦ Καρολομάγνου καὶ τοῦ Βασιλιᾶ Ἀρθούρου, συνεχίζοντας ἔτσι τὴν παλαιότερη ἰταλικὴ λαϊκὴ παράδοση τῶν *Reali di Francia*, τῆς *Spragna* καὶ ἄλλων ὁμοίων ἔργων, ἀπ' ὅπου—πλάι στις ἄλλες κλασικὲς καὶ γαλλικὲς τους πηγές—καὶ ἀντλοῦν. Ἄλλοτε παίρνουν τὰ θέματά τους ἀπὸ τὶς ἐπίσης μεσαιωνικὲς παραδόσεις τῶν Νορμανδῶν ἱπποτῶν τοῦ Νότου. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὶς καλὲς τέχνες. Ὁ Vasari ἓνας ἀντιπροσωπευτικὸς τεχνίτης τῆς ὄψιμης Ἀνα-

γέννησης μιλεῖ μὲ βαθὺ σεβασμὸ καὶ θαυμασμὸ γιὰ τὸν ἀρχαικώτατο Cimabue¹.

Δὲ μπορούμε λοιπὸν νὰ θεωρήσωμε τὴν περιφρόνηση πρὸς τὸ Μεσαίωνα σὰν οὐσιαστικὸ γνῶρισμα τῆς Ἀναγέννησης. Ἄν δὲ βρισκομε μιὰ ρητὴ ἀντιμεσαιωνικὴ διάθεση στὴν κρητικὴ λογοτεχνία, ὑπάρχουν ὅμως σ' αὐτὴ στοιχεῖα νέα, ποὺ τὴ διαφοροποιοῦν ἀπὸ τὶς βυζαντινὲς ρίζες τῆς, καὶ ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ τὰ ἀρνηθοῦμε. Ἄν τὰ λίγα θέματά τῆς, ποὺ μ' ἀρκετὸ κόπο ξαναβρίσκομε στὰ βυζαντινὰ μυθιστορήματα, μπορούσαν πραγματικὰ ν' ἀποδείξουν τὴ λογοτεχνία αὐτὴ βυζαντινὴ, τότε θ'ἄπρεπε νὰ θεωρήσωμε μεσαιωνικοὺς καὶ τοὺς ἰταλοὺς ἐπικοίους, ποὺ ἀναφέραμε, ἐπειδὴ τὰ θέματά τους εἶναι ἀπὸ τὴ μιὰν ὡς τὴν ἄλλην ἀκρῆ μεσαιωνικά.

Βέβαια στὴν Κρήτη ἔχομε νὰ κάμωμε μὲ μιὰν ὄψιμη Ἀναγέννηση ἢ κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ ἐξέλιξη, ποὺ εἶχε πολὺ πιὸ πρὶν συντελεστὴ στὴ Δύση, γίνεται ἐδῶ μ' ἕναν ἀργότερο ρυθμὸ. Ὁ ΙΣΤ' αἰῶνας βρίσκει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ τὴν ἰταλικὴν Ἀναγέννηση σ' ὅλη τῆς τὴν ἀνθήση. Σ' ὅλο τὸ ΙΕ' καὶ ὡς τὰ μέσα τοῦ ΙΣΤ' αἰ. στὴν Κρήτη ἔχομε ἀκόμη μιὰ προέκταση τῆς τελευταίας βυζαντινῆς παράδοσης· γραμματολογικὰ εἶδη, ἐκφραστικοὶ τρόποι καὶ ὕφος δὲν παρουσιάζουν κάτι καινούργιο. Οἱ στιχοῦργοι δὲν ἀντλοῦν ἐμπνεύσεις ἀπὸ τὴ σύγχρονή τους ἰταλικὴ λογοτεχνία, ποὺ ἴσως δὲν τὴν ξέρουν ἀκόμα, ἢ δὲ σκέπτονται νὰ τὴ μιμηθοῦν. Ἡ γλῶσσα τους δὲν παρουσιάζει σημαντικὴ διαφορὰ ἀπὸ τὴ γλῶσσα τῶν δημοτικῶν ἔργων τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰῶνων. Ἡ πνευματικὴ στάση τους εἶναι περίπου ἢ ἴδια τοῦ βυζαντινοῦ ἀνθρώπου τῆς τελευταίας περιόδου. Στὰ ἔργα δεσπόζει ἢ ἰδέα τοῦ θανάτου καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς σωτηρίας (Χοῦμος, Σκλάβος, Μπεργαδῆς, Πικατόρος). Πλάι στὰ θρησκευτικὰ θέματα συναντοῦμε τὸ γνωστὸ λαϊκὸ θέμα τῆς ξενιτειᾶς. Ἄλλα ἔργα (Σαχλίκης, Φυλλάδα Γαδάρου κ ἄ.) περιγράφουν μὲ σατιρικὴ παρατηρητικότητα καὶ τόλμη τὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς, δείχνοντας ἔτσι πάλι μιὰ διάθεση, ποὺ δὲν ἦταν ἄγνωστη στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια. Τὸ ἀφηγηματικὸ στιχοῦργημα πάνω σὲ δυτικὰ πρότυπα (Ἀπολλώνιος) ἀποτελεῖ ἀκόμη μιὰ συνέχεια τῶν τελευταίων «βυζαντινῶν» μυθιστορημάτων, ποὺ μερικὰ τους εἶχαν ἴσως γραφτῆ στὴν Κρήτη. Ὅμως καὶ σ' αὐτὸ τὸ πρῶτο στάδιο γίνεται χωρὶς ἄλλο μιὰ ἀργὴ ἐξοικείωση μὲ τοὺς νέους ποιητικοὺς τρόπους, ποὺ εἶχαν παρουσιαστῆ στὴ Δύση (μετάφραση τῆς Θησηίδας).

¹ Ὑστερα ἀπὸ τὸ 1550 ἡ ἐπίδραση τῆς Ἀναγέννησης γίνεται πιὰ

¹) Vite Heidelberg, 1926, σελ. 34.

αίσθητή. Τὸ ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἐπικό καὶ λυρικό ὄφος καὶ ἡ ὁμοίως προέλευσης διεξοδικὴ παρομοίωση περᾶ ἀπὸ τὰ ἰταλικά στὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς Κρήτης, (Ἀχέλης, ὄρισμένα τοῦ Φαλιέρου). Ἀκόμη πιὸ ἀργά, γύρω στὰ 1600, παρουσιάζονται τὰ νέα γραμματολογικά εἶδη, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν Ἀναγέννηση, καὶ ποὺ δὲν ἔχουν προδρομούς στὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία, μὰ νέα νοοτροπία, καὶ ἓνα διαφορετικὸ μεταχείρισμα τῆς γλώσσας. Παρατηρεῖται ἀκόμη ἓνα ἀνέβασμα τοῦ ὡς τότε λαϊκοῦ ἐπιπέδου τῆς δημοτικῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς. Καταπιάνονται τώρα μ' αὐτὴν μορφωμένοι ποιητές. Ἀνάλογο φαινόμενο εἶχε σημειωθῆ πιὸ παλιὰ στὴν Ἰταλία. Ἡ τομὴ ἀνάμεσα στὶς δυὸ αὐτὲς φάσεις τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ἔχει, νομίζω, βασικὴ σημασία γιὰ τὴ συνολικὴ ἐποπτεία της.

Φυσικὰ κανεὶς δὲ μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει σοβαρὰ ὅτι στὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' καὶ στὸ ΙΖ' αἰῶνα ἡ Κρήτη βρίσκεται ἀκόμη στὸ Μεσαιῶνα. Δὲ μποροῦμε ν' ἀρνηθοῦμε τὶς βυζαντινὲς ἐπιβιώσεις, ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ ἐνεργοῦν, ἄλλοτε περισσότερο κι ἄλλοτε λιγώτερο στὴν κρητικὴ λογοτεχνία ὡς τὴν τελευταία της φάση, οὔτε ὅμως καὶ τὴ σύνθεση τῶν στοιχείων αὐτῶν μὲ τὸ νέο στοιχεῖο τῆς Ἀναγέννησης. Ἡ Ἀναγέννηση προσαρμόζεται κ' ἐδῶ στὶς τοπικὲς συνθήκες καὶ παραδόσεις, ὅπως εἶχε γίνει καὶ στὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες, στὴ Γαλλία, τὴν Ἀγγλία, τὴν Ἰσπανία, τὴν Πορτογαλία, ὅπου (ὅπως στὴν Κρήτη) τὸ φαινόμενο ἔρχεται ἀπ' ἔξω. Χωρὶς ἄλλο μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ «ιδιόρρυθμὴ ἀνθιση τοῦ πνεύματος τῆς Ἀναγέννησης, στὴν ἑλληνικὴ του μορφή»¹⁾.

Ὅτι ἡ κρητικὴ λογοτεχνία καὶ στὴν ὄριμη φάση της ἀκόμη εἶναι δημιουργία λαϊκὴ ἀποτελεῖ μιὰν ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις, ποὺ ἐμποδίζουν τὴν κατανόηση τοῦ πραγματικοῦ χαρακτῆρα της καὶ τοῦ στενοῦ δεσμοῦ της μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς λογοτεχνίες τῆς Ἀναγέννησης²⁾. Ἡ πί-

¹⁾ Μ. Χατζιδάκης, «Κρητικὰ Χρονικά», Δ', σελ. 353. Ὁ καθηγ. Ε. Κριάρης εἶχε ἄλλοτε προτείνει (Ἡ Μεσαιωνικὴ Ἑλληνικὴ Γραμματεία, 1951, σελ. 14) τὸ 1700 σὰν πρὸς τὰ κάτω ὄριο τῆς μεσαιωνικῆς φάσης τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Στὰ «Κρητικὰ Χρονικά», Ζ' σελ. 309, μεταφέρει τὸ ὄριο αὐτὸ στὰ 1600, κάνοντας εἶσι περιττὴ τὴν προηγούμενη προσπάθειά του ν' ἀποδείξει τὸ μεσαιωνικὸ χαρακτῆρα τῆς ὄριμης κρητικῆς λογοτεχνίας, ποὺ πέφτει κυρίως ὕστερα ἀπὸ τὴ χρονολογία αὐτή. Αὐθαίρετη μένει πάντα καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ ὄρου «Ἀναγέννηση» γιὰ τὸν ἑλληνικὸ Διαφωτισμὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνα, μὲ μόνο ἐπιχείρημα τὸν «ἀναγεννητικὸ» χαρακτῆρα τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἔλλειψη σταθερῶν ὁρίων δὲ σημαίνει ἀρνηση τοῦ χαρακτῆρα τῶν ἐποχῶν, ὅταν μάλιστα πρόκειται γιὰ φαινόμενα, ὅπως ἡ ὄριμη κρητικὴ λογοτεχνία, ποὺ δὲν ἔχουν καθόλου μεταβατικὸ χαρακτῆρα.

²⁾ Τὴν προκατάληψη αὐτὴ ὑποστήριξε τελευταία ὁ καθηγ. Ε. Κριάρης

στη στὴ λαϊκὴ προφλευση καὶ τὸν αὐθόρμητο χαρακτήρα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἔγινε αἰτία νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ κρητικὰ ἔργα σὰν πηγὲς γιὰ τὴ γνώση τοῦ λαϊκοῦ βίου καὶ τῆς «λαϊκῆς σοφίας» τῆς ἐποχῆς. Στὴν πραγματικότητα τὰ ὄριμα κρητικὰ ἔργα (ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κωμωδίες, ποὺ συνδυάζουν συμβατικὰ καὶ ρεαλιστικὰ στοιχεῖα), ἐλάχιστα δίνουν τὴν εἰκόνα τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ περιβάλλοντος, ὅπου γεννήθηκαν, καὶ χρειάζεται προσοχὴ γιὰ νὰ μὴν πάρωμε τὰ λογοτεχνικὰ μοτίβα γιὰ στοιχεῖα τῆς πραγματικότητος.

Ἡ γνώμη γιὰ τὸ λαϊκὸν χαρακτήρα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἀποτελεῖ μιὰ ὑποκειμενικὴ ἐντύπωση, ποὺ ἄλλοτε ἦταν γενικὴ στὴν Ἑλλάδα, καὶ ποὺ ψυχολογικὰ δὲν ἦταν ἀδικαιολόγητη. Ἡ κύρια αἰτία τῆς ἐντύπωσης αὐτῆς εἶναι γλωσσικὴ. Πρὶν καλλιεργηθῆ καὶ ἐπιβληθῆ ἡ δημοτικὴ σὰν λογοτεχνικὴ γλῶσσα ἀρκοῦσε ἡ δημοτικὴ γλωσσικὴ μορφὴ τῶν ἔργων αὐτῶν γιὰ νὰ γίνῃ μιὰ σύγχυση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Ἡ ἐντύπωση τοῦ σημερινοῦ ἀναγνώστη γιὰ τὸ λαϊκὸν χαρακτήρα τῆς γλώσσας τῶν κρητικῶν ἔργων ὀφείλεται στοὺς παρακάτω λόγους. Ἡ γλῶσσα αὐτὴ εἶναι βασισμένη σ' ἓνα ἰδίωμα, ποὺ σήμερον τὸ μιλοῦν μόνο οἱ πρὸ ἀγραμματοὶ χωρικοὶ στὴν Κρήτη, καί, ὅταν τὴν ἐξετάζωμε βιαστικά, φαίνεται νὰ εἶναι αὐτούσιον τὸ ἰδίωμα, ὅπως μιλιέται. Οἱ συνειρμοί, ποὺ προκαλεῖ, ἀνήκουν στὸ βίον τῆς ὑπαίθρου. Ἡ γλῶσσα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἔχει ἀπὸ καιρὸ ἀχρηστευθῆ σὰν ὄργανον πνευματικῆς ἔκφρασης. Ἡ ἐπικράτηση μιᾶς διαφορτικῆς γλωσσικῆς κατάστασης στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ ΙΘ' αἰῶνα καὶ ὕστερα, καὶ ἡ συνήθεια ἄλλων ἐκφραστικῶν τρόπων, κάνει ὥστε τὸ ἰδίωμα τῶν κρητικῶν ἔργων νὰ ἦχῃ σήμερον ἀλλιώτικα ἀπ' ὅ,τι ἤχοῦσε τὸν καιρὸ τῆς δημιουργίας τους στὴν ἀκοὴ τοῦ μεγαλύερου μέρους τοῦ ἀναγνωστικοῦ καὶ θεατρικοῦ κοινοῦ. Ἡ σπάνια κρητικὴ λέξις, ποὺ συνειδητὰ τὴν ἐπιζητοῦν οἱ ποιητῆς αὐτοί, φαίνεται σήμερον ἀκόμη πρὸ σπάνια, καὶ γιὰ τὸν ἀμύητον ἔχει ἓνα πα-

---

«Κρητικὰ Χρονικά», Ζ', σελ. 301, γράφοντας ὅτι τὸ ὕφος τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας εἶναι «ἐκδηλὰ λαϊκὸ» καὶ δὲν ἔχει «καμμιά σχέση μὲ τὸ συμβατικὸ ὕφος τῶν ἔργων τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης». Ὅμως τὸ συμβατικὸ ὕφος καὶ ὁ ἀριστοκρατικὸς χαρακτήρας δὲν ἀποτελοῦν γενικὸν κανόνα οὔτε καὶ γιὰ τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἰταλοὺς κλασικοὺς ὁ Pulci γράφει σὲ λαϊκὸ ὕφος καὶ ἡ ἐκζήτηση χαρακτηρίζει εἰδικὰ τὸ ΙΖ' ἰταλικὸ αἰῶνα (secentismo) καὶ ὄχι ὅλη τὴν Ἀναγέννηση. Ἡ μονόπλευρὴ σύγκριση τῆς κρητικῆς μὲ τὴ γαλλικὴ λογοτεχνία δὲν εἶναι διαφωτιστικὴ. Οὔτε ἡ ἀγγλικὴ, οὔτε ἡ ἰσπανικὴ ποίηση τῆς Ἀναγέννησης ἔχουν ἀριστοκρατικὸν χαρακτήρα, καὶ σ' αὐτὸ μοιάζουν μὲ τὴν κρητικὴν, ποὺ δὲν εἶναι οὔτε ἀριστοκρατικὴ, οὔτε λαϊκὴ, παρὰ βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ δύο, συνδυάζοντας μιὰ χαρακτηριστικὴ θερμότητα μ' ἓναν ἀπὸλυτὰ ἔντεχνον τόνον.

ράξενο και ἀσυνήθιστο τόνο. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ λαϊκὴ ἀπόχρωση τῆς γλώσσας τῶν κρητικῶν ἔργων δὲν ἀνήκει στὴν ἴδια τὴ γλώσσα, παρὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ σημερινὴ γλωσσικὴ μας θέση.

Ἐκτὸς τῶν κρητικῶν ἔργων, ἄλλα περισσότερο, ἄλλα λιγότερο, ἔχουν πάρει ἀρκετὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ δημοτικὴ προφορικὴ παράδοση. Ἀπὸ τοὺς ποιητὲς δὲν ξέρομε παρὰ θαμπὰ ὀνόματα κι ὄχι πάντα μὲ βεβαιότητα, κι αὐτὸ πλησιάζει τὰ ἔργα στὴν ἀνωνυμία τοῦ λαϊκοῦ ἔργου. Πολλὰ δὲν ἔχουν πιά τὰ ὀνόματα τῶν δημιουργῶν τους. Μὲ τὴ διαμόρφωση καὶ τὴν ἐξάπλωση στὸ ΙΗ' αἰῶνα τῆς φαναριωτικῆς πνευματικῆς τάξης, πού τὰ περιφρονοῦσε, τὰ κρητικὰ ἔργα ἔπαψαν νὰ διαβάζωνται ἀπὸ τοὺς μορφωμένους (ἐκτὸς ἀπ' τὰ Ἐπτάνησα), καὶ ἡ κυκλοφορία τους περιορίστηκε στὰ κατώτερα λαϊκὰ στρώματα σὲ ἄθλια λαϊκὰ βιβλία, πού ἔφθειραν καὶ τὶς ἀρχικὲς εὐσυνείδητες ἐκδόσεις ὠρισμένων ἀπὸ αὐτά. Μερικὰ πέρασαν στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, στὴν προφορικὴ παράδοση, καὶ ραψωδῆθηκαν. Αὐτὴ ἡ μεταμόρφωση τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης τοῦ 1600 σὲ πολιτισμὸ λαϊκὸ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας⁴, κάνει βέβαια ἀρκετὰ δύσκολη τὴν ἀναγνώριση.

Στὴν πραγματικότητα τὸ ὕφος τῶν κρητικῶν ἔργων, μ' ὅλες τὶς βέβαιες καὶ μεγάλες ἀναλογίες, πού ἔχει μὲ τὸ ὕφος τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ἔχει καὶ πολὺ σημαντικὲς διαφορές. Εἶναι περίπου τόσο «συμβατικὸ», ὅσο τὸ ὕφος τῶν ἰταλικῶν καὶ δυτικοευρωπαϊκῶν ἔργων τῆς Ἐναγένησης· ἓνα ὕφος πλούσιο, φανταχτερό, ρητορικό, υπερβολικὸ κάποτε, σύνθετο, πού στὸ σύνολό του εἶναι ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὸ λιτὸ καὶ ἀπλὸ ὕφος τοῦ κρητικοῦ καὶ γενικώτερα τοῦ ἑλληνικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ.

Συγκρίνοντας ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν γραμματολογικῶν εἰδῶν τὴν ὠριμὴ κρητικὴ λογοτεχνία μὲ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ μὲ τὴν λογοτεχνία τῆς ἰταλικῆς Ἐναγέννησης ἀπὸ τὴν ἄλλη εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ παρατηρήσωμε τοῦτο· τὸ πολυστίχο ἀφήγημα χωρὶς στροφὲς (Ἐρωτόκριτος) συνδέεται χωρὶς ἄλλο μὲ τὴ μορφή τοῦ βυζαντινοῦ μυθιστορημάτος, ὅπως εἶχε διαμορφωθῆ πρὶν ἀπὸ τὸν Κορνάρο, μὲ τὴν προσθήκη τῆς ρίμας, σὲ δίστιχα. Ἀντίθετα ἡ τραγωδία (Ἐρωφίλη, Ροδολίνος, Ζήνων), ἡ κωμωδία (Κατζοῦρμος, Στάθης, Φορτουνάτος), ἡ ποιμενικὴ κωμωδία (Γύπαρης) καὶ τὸ εἰδύλλιο (Βοσκοπούλα), μὲ τὴ μορφή πού τὰ συναντοῦμε στὴν Κρήτη, εἶναι ἄγνωστα στὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία, ἐνῶ

⁴ Λαϊκὰ ἔγιναν ὄχι μόνο τὰ ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, παρὰ καὶ οἱ τρόποι τῆς, ὅπως ἡ ρίμα καὶ ὁ ἐνδεκασύλλαβος, στὸν ὁποῖο γράφτηκαν μερικὰ δημοτικὰ τραγοῦδια στὴν Κρήτη, ὡς τὸ ΙΘ' αἰῶνα.

εἶναι πολὺ γνωστὰ στὶς δυτικὲς λογοτεχνίες τῆς Ἀναγέννησης. Γιὰ τὴ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ», πού μερικοὶ τὴν εἶχαν θεωρήσει ἕνα ὄψιμο μεσαιωνικὸ ἑλληνικὸ μυστήριον, ἀποδείχθηκε τὸ ἀντίθετο μὲ τὴν ἑξακρίβωση τοῦ προτύπου του καὶ τὴ διαπίστωση τῆς ἑλλειψῆς θρησκευτικοῦ θεάτρου στὸ Βυζάντιο⁵.

Καθένα ἀπὸ τὰ γραμματολογικὰ αὐτὰ εἶδη περνώντας στὴν κρητικὴ λογοτεχνία ἐπέβαλε καὶ τὸ συμβατικὸ ὕφος του, ὅπως εἶχε καλλιεργηθῆ στὴ Δύση. Τὸ ἐπικὸ καὶ λυρικὸ ὕφος τοῦ ἀναγεννησιακοῦ ἰταλικοῦ ἔπους προσαρμόστηκε στὴν πολύστιχη μορφή τοῦ «βυζαντινοῦ» μυθιστορήματος στὸν Ἐρωτόκριτο· ἀν τὸ ὕφος τοῦ ἔργου αὐτοῦ μᾶς φαίνεται λιγώτερο συμβατικόν, αὐτὸ ὀφείλεται στὴν πιὸ σοφὴ ἀφομοίωση τοῦ ἔντεχνου στοιχείου, καὶ ὄχι στὴν ἑλλειψὴ του. Τὸ ἴδιο συμβατικὰ εἶναι τὸ τραγικὸ ὕφος τῶν τραγωδιῶν, ἡ βαναυσότητα καὶ ἀθυροστομία τῶν κωμωδιῶν, τὸ παθητικὸ καὶ εἰδυλλιακὸ ὕφος τοῦ Γύπαρη, ἡ «ἀρκαδικὴ» ἀφέλεια καὶ ἀπλότητα τῆς Βοσκοπούλας⁶.

Σημαντικὸ γιὰ τὸ σωστὸ καθορισμὸ τοῦ χαρακτῆρα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας εἶναι καὶ τὸ πνευματικὸ περιεχόμενον τῶν ἔργων, ὁ τρόπος, πού οἱ ποιητὲς βλέπουν τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον. Ἡ διάθεση γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ὑπερφυσικοῦ, πού παρατηροῦμε σ' ἕνα ἔργο μὲ θρησκευτικὴ ὑπόθεση, ὅπως ἡ «Θυσία»⁷, ἡ ἀμφιβολία, πού ἐκφράζει ὁ Χορτάτζης γιὰ τὴν ἀθανασία⁸, εἶναι χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ ἀνθρώπου τῆς Ἀναγέννησης. Ἡ ἴδια διάθεση διαπνέει λίγο πολὺ καὶ τὰ ἄλλα κρητικὰ ἔργα, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ χτυπητὴ διαφορὰ τους ἀπὸ τὰ μεσαιωνικά. Ἀναγεννησιακὸς εἶναι καὶ ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο παρουσιάζεται ὁ ἄνθρωπος στὴν κρητικὴ λογοτεχνία. Ἡ προοδευτικὴ ἐξέλιξη τοῦ συναισθηματικοῦ κόσμου τῶν προσώπων, κυρίως στὸν Κορνάρο, ἡ ἐπίμονη ψυχολογικὴ ἀνάλυση, μὲ τὴν ὁποίαν ὁ ποιητὴς δικαιολογεῖ τὶς πράξεις τους, καὶ ὁ ἐκφραστικὸς,

⁵) S. Baud - Bovy Byzantion, XIII (1938), σελ. 333.

⁶) Τὸ συμβατικὸ χαρακτῆρα τῆς πρόσεξεν ὁ Τρουπάνης, Medieval and Modern Greek Poetry, An Anthology, 1951, σελ. XLIV. Ὁ Κριαρᾶς, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 309, ὑποστηρίζει ὅτι τὸ μοτίβο τῆς ἐρωτικῆς λιποθυμίας στὴ Βοσκοπούλα ἔρχεται ἀπὸ τὰ σοφιστικὰ μυθιστορήματα, δὲν ἀναφέρει ὁμοίως ὅλους τοὺς ἀναγκαίους κρίκους, πού θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν νὰ φθάσωμε ὡς ἐκεῖ. Τὸ μοτίβο αὐτὸ τὸ βρίσκομε καὶ στὸν Ἐρωτόκριτο καὶ στὸ Γύπαρη, καὶ δὲν εἶναι καθόλου ἄγνωστο στὴν ἰταλικὴ λογοτεχνία, πού χωρὶς ἄλλο ἀποτελεῖ τὸ πιὸ σημαντικὸ σὲ ἕκταση καὶ κύρος στοιχεῖο στὴ μόρφωση τῶν κρητικῶν ποιητῶν τοῦ 17' αἰῶνα.

⁷) Βλ. τὴ σχετικὴ παρατήρηση τοῦ Ψυχάρη, στὴν ἐκδοση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸ Γ. Μέγα, σελ. 67 - 8.

⁸) Ἐρωφίλη, Πρόλογος τοῦ Χάρου, στ. 67 - 68.

προσωπικὸς λόγος, πὸν βάζει στὸ στόμα τους, εἶναι πράγματα ἄγνωστα καὶ στὴ βυζαντινὴ καὶ στὴ δυτικὴ μεσαιωνικὴ λογοτεχνία, πὸν χαρακτηρίζονται ὀπὸ τὴ σχηματικὴ ἄρθρωση, τὴν τυπικὴ καὶ ἀκίνητη ψυχολογία καὶ τὸ συνθηματικὸ λόγο.

Βαθύτατη εἶναι ἡ διαφορὰ καὶ στὸ γλωσσικὸ περίβλημα ἀνάμεσα στὰ μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ ὄριμα κρητικὰ ἔργα. Ὑποστηρίχθηκε τελευταῖα ὅτι ἡ τάση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας πρὸς τὸ κρητικὸ λαϊκὸ ἰδίωμα, εἶναι «ἀσυναίσθητη» καὶ ὀφείλεται «κατὰ κύριο λόγο στὸ πρωτόγονο στοιχεῖο τοῦ ἀκαλλιέργητου»⁹. Στὸ σημεῖο αὐτὸ φοβοῦμαι ὅτι ὑπάρχει μιὰ σοβαρὴ παρεξήγηση. Ὅπως μὲ τὴν ἀποψη τοῦ μεσαιωνικοῦ χαρακτήρα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ξαναγυρίζομε σὲ παλιὰς ἀπόψεις, πὸν θὰ πιστεῦε κανεὶς ὅτι ἔχουν ὀριστικὰ ὑπερνικηθῆ, (ὁ Σάβθας ἄρχιζε τὴν ἐκδοση τῶν κρητικῶν δραμάτων μὲ μιὰ μακρότατη εἰσαγωγή γιὰ τὸ θέατρο τῶν Βυζαντινῶν, ὁ Hesselring ἔβλεπε στὸν Ἐρωτόκριτο ἐπιβίωση τοῦ πνεύματος τῶν σοφιστικῶν μυθιστορημάτων¹⁰, καὶ ὁ ἴδιος ὁ Krumbacher ἔβαζε στὴν Ἱστορία τῆς Βυζ. Λογοτεχνίας τὰ κρητικὰ ἔργα ν' ἀκολουθοῦν σὰν ὀψίγονα τὰ βυζαντινὰ μυθιστορήματα), ἔτσι καὶ μὲ τὴν ἀποψη τοῦ «πρωτόγονου καὶ ἀκαλλιέργητου» ξαναγυρίζομε στὴ γνώμη τοῦ Γιάνναρη, πὸν θεωροῦσε ἄωρία καὶ ἀμάθεια τὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ Κορνάρου ἀπὸ τὸν ἀρχαϊσμό, δηλαδὴ ἀκριβῶς τὴν ἀνώτατη ὀριμότητά του.

Ὅμως ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ἱστορία τῆς μεσαιωνικῆς μας λογοτεχνίας βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐξελικτικὴ πορεία γίνεται ἀπὸ τὸ μισοβάρβαρο καὶ ἀρχαϊστικὸ ὕφος πρὸς τὸ δημοτικὸ. Ὁ πρωτογονισμὸς στὴ λογοτεχνίαν αὐτὴ ἐκφράζεται μὲ τὴ γλωσσικὴ ἀνάμιξη, καὶ τὰ πιὸ πρωτόγονα στάδια εἶναι καὶ τὰ περισσότερο φορτωμένα μὲ ἀρχαϊσμούς. Ὁ Ξανθοῦδιδης εἶχε προσέξει ὅτι στὴ μεσαιωνικὴ — μὲ τὴν ἐδρύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου—λογοτεχνία γίνεται μιὰ «βαθμιαία κάθαρσις» καὶ ὅτι σ' αὐτὴν ἡ καλλιέργεια πηγαίνει μαζί μὲ μιὰ ὀλοένα μεγαλύτερη ὑπεροχὴ τοῦ δημοτικοῦ ὕφους.

Στὴ μελέτη μου γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο¹¹ μαζί μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ συστηματικοῦ χαρακτήρα τοῦ κρητικοῦ δημοτικοῦ ὕφους, πὸν διαμορφώνεται μεθοδικὰ μὲ ταυτόχρονο καθαρμὸ καὶ ἀφομοίωση λογίων στοιχείων, ἔδειξα καὶ κάτι ἀκόμη πιὸ χαρακτηριστικὸ: ὅτι οἱ πρῶτοι πὸν γράφουν συνειδητὰ καὶ συστηματικὰ τὸ κρητικὸ ἰδίωμα εἶναι οἱ ποιητὲς γύρω στὰ 1600, (Χορτάτζης, ἀνώνυμος ποιητῆς

⁹) Ε. Κριάρᾶς, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 304.

¹⁰) Μεγ. ἔκδ. Ἐρωτοκρίτου, σελ. CXXVIII.

¹¹) «Κρητικὰ Χρονικά», ΣΤ', σελ. 400 ἔξ.

Βοσκοπούλας), ἐνῶ οἱ παλαιότεροι δὲ γράφουν τὸ ἰδίωμα, παρὰ κοινῆ ἑλληνικῆ δημοτικῆ μὲ μερικὰ κρητικὰ στοιχεῖα. Κι αὐτὸ ὄχι γιατί τὸ ἰδίωμα ἦταν ἀδιαμόρφωτο πρὶν ἀπὸ τὸ 1600, (θὰ ἦταν κωμικὸ καὶ ἀντίθετο μὲ ὅσα ξέρομε γιὰ τὶς περιόδους τῆς γλώσσας μας, νὰ πιστεύωμε ὅτι τὸ ἰδίωμα διαμορφώθηκε μέσα στὰ εἰκοσιπέντε μὲ τριάντα χρόνια, πὺ χωρίζουν τὸν Ἰάχελι ἀπὸ τὸ Χορτάιζη!), παρὰ γιατί ἦταν διαφορετικὸς ὁ γλωσσικὸς προσανατολισμὸς ἐκείνων πὺ ἔγραφαν. Ὁ συνειδητὸς καὶ συστηματικὸς χαρακτήρας τῆς μεταβολῆς αὐτῆς καὶ ἡ μοναδικὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς νέας ἑλληνικῆς γλωσσικῆ τελειότητα τῆς ὄριμης κρητικῆς λογοτεχνίας, ἡ μεγάλη γλωσσοπλαστικὴ ἐργασία, ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀπόλυτη κυριολεξία, καὶ γιὰ τὴν ἐξάντληση τοῦ λεξικοῦ θησαυροῦ μὲ τὴ χρήση τῆς σπάνιας καὶ ἠχηρῆς λέξης, πὺ παρατηροῦμε στὰ κρητικὰ ἔργα, εἶναι πράγματα διαμετρικὰ ἀντίθετα μὲ τὴν παράξενη ἄποψη τοῦ «σὰν ἀσυναίσθητου», «τοῦ πρωτόγονου καὶ τοῦ ἀκαλλιέργητου»¹².

Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι στὸν προσανατολισμὸ πρὸς τὸ ἰδίωμα εἶχαν προηγηθῆ οἱ Κύπριοι. Τί χρωστοῦσαν σ' αὐτὸ τὸ παράδειγμα οἱ Κρητικοὶ δὲ μποροῦμε ἀκόμη νὰ ποῦμε. Ὅτι τὰ δυὸ φαινόμενα δὲν εἶναι ἄσχετα μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ὑποθέσῃ. Ἡ νέα ἔκδοση τῶν Κυπριακῶν Ποιημάτων ἀπὸ τὴν Θ. Σιαπκαρᾶ - Πιτσιλλίδη κάνει δυνατὴ σήμερα τὴ σύγκριση. Γιὰ τὴν ὥρα ἄς εἰπωθῆ τοῦτο : ὁ προσανατολισμὸς πρὸς τὰ λαλούμενα ἰδιώματα καὶ πρὸς μιὰ γνήσια δημοτικὴ, πὺ σημειώνεται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, εἶναι φαινόμενο ἀναγεννησιακὸ. Ἡ Ἄναγέννηση, μὲ μιὰ ἀντινομία συνηθισμένη στὰ ἱστορικὰ φαινόμενα, φέρνει μαζί μὲ τὴ λατρεία καὶ τὴ μίμηση τῶν ἀρχαίων καὶ τὴν ἐπιθυμία γιὰ μιὰ πῶ συνειδητὴ καὶ μεθοδικὴ καλλιέργεια τῶν ζωντανῶν ἔθνικῶν γλωσσῶν. Στὴν ἴδια τὴν Ἰταλία ἡ συγχώνευση τῶν δυὸ τάσεων γίνεται ἀρκετὰ νωρὶς ἀπὸ τὸ Λαυρέντιο τῶν Μεδίκων καὶ τὸν Πολιτσιάνο καὶ ἐπικρατεῖ στὸ ἸΣΤ' αἰῶνα βρίσκοντας καὶ τὸ θεωρητικὸ κήρυκά τῆς στὸ πρόσωπο τοῦ Πέτρου Μπέμπο. Τὸ φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὶς δυτικὲς χῶρες καὶ εἶναι γνωστὸς ὁ διπλὸς αὐτὸς ρόλος τῆς Γαλλικῆς Πλειάδας καὶ τοῦ Μίλτωνα. Νομίζω ὅτι στὸ γενικώτατο αὐτὸ πλαίσιο πρέπει νὰ τοποθετηθῆ μ' ὅλη του τὴν ἰδιοτυπία καὶ ὁ δημοτικισμὸς τοῦ δικοῦ μας ἸΣΤ' καὶ ἸΖ' αἰῶνα, πὺ ἔχει καὶ τοὺς λόγιους ἀντιπροσώπους του.

Ὁ ἔντεχνος χαρακτήρας τοῦ λόγου τῶν κρητικῶν ἔργων παρουσιάζ-

¹²) Ὅτι «ἡ ἐπιλογή τῆς γλώσσας καὶ τῶν λαϊκῶν στοιχείων τῆς δημιουργίας των δὲν ἔγινε τυχαία» ἀπὸ τοὺς ποιητὲς πρόσεξε καὶ ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης, Ἑλλην. Δημιουργία, 191, σελ. 78.

ζεται στην ἀνάλυση σὰν ἡ συνισταμένη μιᾶς σειρᾶς συντακτικῶν καὶ ἑκφραστικῶν τρόπων καὶ λεξικῶν στοιχείων, πού δὲν ἀνήκουν στὴ γνήσια δημοτικὴ παράδοση. Ἡ κοινὴ δημοτικὴ τῶν προγενεστέρων ὑστεροβυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἔργων, ἡ λόγια γλῶσσα, καὶ τὰ ἰταλικά, εἶναι οἱ πηγὲς πλουτισμοῦ τοῦ κρητικοῦ ἰδιώματος, γιὰ τοὺς ποιητὲς τῆς ὄριμης περιόδου. Νιώθει κανεὶς μεγάλη διαφορά, ὅταν ὕστερα ἀπὸ μερικὲς σελίδες τοῦ Ἐρωτόκριτου ἀνοιξῆ, ἄς ποῦμε, τὸ τραγούδι τοῦ Δασκαλογιάννη. Ἀκόμη μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸν Κορνάρο καὶ τὰ παλιὰ δημοτικὰ τραγούδια τῆς Κρήτης, πού ἔγιναν πρὶν ἀπὸ τὴ διάδοση τοῦ ἔπους καὶ δὲ γνώρισαν τὴν ἐπίδρασή του. Ἐνα τόσο σύνθετο λόγο μὲ τόσες ἐξαρτημένες προτάσεις καὶ τέτοιο ἀνακάτεμα τῶν ὑποκειμένων, ὅπως αὐτὸ πού συναντοῦμε π. χ. στὸν Ἐρωτόκριτο, Ε 371 - 378, δὲ θὰ βροῦμε βέβαια ποτὲ στὸ δημοτικὸ τραγούδι.

Ἀκόμη μεγαλύτερη εἶναι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στὸ λόγο τοῦ Χορτάτζη καὶ τὸ λόγο τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Ὁ Χορτάτζης γράφει πρὸ σύνθετα καὶ πρὸ δύσκολα ἀπὸ τὸν Κορνάρο. Οἱ προτάσεις του εἶναι μεγαλύτερες, κάποτε μάλιστα ὑπερβολικὰ μεγάλες, ἡ φυσικὴ σειρά τῶν λέξεων περισσότερο ἀλλαγμένη, τὰ ἐπίθετα σκορπίζονται μακριὰ ἀπὸ τὰ οὐσιαστικά τους, τὰ ἀσύνδετα τοῦ Ἐρωτόκριτου λείπουν, οἱ διασκελισμοὶ εἶναι ἀπανωτοί¹³. Αὐτὸ τὸ λογιώτερο χαρακτηριστὴρ καὶ τὴν πρὸ ἔντεχνη πλοκὴ τοῦ λόγου τοῦ Χορτάτζη τόνισε καὶ ὁ Ξανθοῦδίδης¹⁴. Ὑπάρχει κάτι σύνθετο στὸν ἔντεχνο κρητικὸν λόγο, πού δὲν κάνει καθόλου εὐκόλη τὴν κατανόησή του ἀπὸ τὸν ἀπλοϊκὸν ἀναγνώστη καὶ ἀκροατὴ—ἄς εἶναι καὶ κρητικὸς. Χρειαζέται κάποια ἔνταση τῆς προσοχῆς, γιὰ νὰ παρακολουθήσῃ κανεὶς αὐτὸ τὸ λόγο χωρὶς νὰ τοῦ ξεφύγῃ τίποτε ἀπὸ τὸ νόημα, καὶ ὑπάρχουν κομμάτια, πού εἶναι ἀμφίβολο ἂν τὰ κατ' ἴλαβε ποτὲ γλωσσικὰ πέρα γιὰ πέρα ὁ ἀπλὸς ἀνθρώπος τοῦ λαοῦ καὶ ὁ χωρικός.

Πολὺ διαφορετικὴ εἶναι καὶ ἡ στιχουργία τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τὴ στιχουργία τῆ δημοτικῆς. Στὸν ἔντεχνο κρητικὸν λόγο ὁ τονισμὸς τοῦ στίχου εἶναι πολὺ πρὸ ποικίλος καὶ λυγρός· καμμιά φορὰ μοιάζει ἀνώμαλος μπροστὰ στὸν τονισμὸ τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Μετρικοὶ τονισμοί, ἑγκλιτικὲς καταργήσεις τοῦ τόνου¹⁵, συχρὲς καὶ

¹³) Πβ. Ἐρωφίλη, Β 383 - 390 κ.ά.

¹⁴) Ἐρωφίλη, Εἰσαγωγή, σελ. μγ'.

¹⁵) Ἐρωτόκριτος, μεγ. ἐκδ., Γ 335, Δ 1717, Δ 1882 κ.ά. Στους στίχους αὐτοὺς οἱ λέξεις *τοῦτα*, *δείχνει*, *πλιά*, πρέπει νὰ διαβαστοῦν χωρὶς τόνο. Ὁ ἀναπαιστικὸς τονισμὸς τοῦ λόγιου βυζαντινοῦ δεκαπεντασύλλαβου εἶναι λάθος γιὰ τὴν κρητικὴ μετρικὴ, μάλιστα τοῦ Κορνάρου.

τολμηρὲς συνιζήσεις ἀνάμεσα σὲ τονισμένα φωνήεντα¹⁶, κατάργηση τῆς τομῆς τοῦ δεκαπεντασύλλαβου στὸ μέτρο¹⁷ ἢ στὸ νόημα¹⁸, στίξη μέσα στὸ στίχο¹⁹, διαφοροποιοῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ στίχο τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο δημοτικὸ δεκαπεντασύλλαβο.

II. Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ Η ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Στὴ μελέτη μου γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο²⁰ ἔδειξα ὅτι ἡ συνηθισμένη στίς λογοτεχνίες τῆς Ἀναγέννησης ἄμεση ἢ ἔμμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὶς ἀνθρωπιστικὲς σπουδὲς ὑπάρχει καὶ στὰ κρητικὰ ἔργα, καὶ ὅτι κινδυνεύει κανεὶς νὰ πέση σὲ σοβαρὲς παρεξηγήσεις ἂν δὲν τὴ δῇ. Σ' ὅλα σχεδὸν τὰ δημοτικὰ ἑλληνικὰ κείμενα ἀπὸ τὸ ΙΕ' αἰῶνα καὶ πέρα συναντοῦμε ἀρκετὰ συχνὰ κλασικὲς μνεῖες. Στὴν ὄριμη κρητικὴ λογοτεχνία ἡ τάση αὕτη γίνεται πρὸς ἔντονη καὶ συνειδητὴ.

Στὴν ἀρχαιότητα μᾶς ὁδηγεῖ ὄχι μόνον τὸ ἀρχαιοπρεπο ὀνοματολόγιο τοῦ Ἐρωτόκριτου, πρὸς ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι ὑποστηρίχθηκε γιὰ τὴ γενικὴ παραμόρφωση τῶν κλασικῶν στοιχείων στὰ κρητικὰ ἔργα, ἀποτελεῖται σὲ μεγάλο μέρος ἀπὸ ἀλώβητα καὶ σπάνια ἀρχαῖα ὀνόματα χωρὶς οὔτε ἓνα ἰταλικὸ τύπο²¹ παρὰ καὶ ἡ τοποθέτηση τοῦ ἔργου στὴν Ἀθήνα, μὴ Ἀθήνα δοξασμένη καὶ δυνατὴ καὶ πρὸς εἶναι «τὸ θρονὶ τῆς ἀρετῆς καὶ ὁ ποταμὸς τῆς γνώσης», ἡ χρονικὴ τοποθέτηση τῆς ἀφηγήσεως στὸν καιρὸ τῆς ἑλληνικῆς πολυθεΐας, ἡ μνεῖα τῆς Μακεδονίας σὺν ἐλεύθερου βασιλείου, ἡ βασιλικὴ καταγωγή τοῦ Κρητικοῦ, πρὸς βασιλεύει μάλιστα στὴ χώρα, πρὸς νόμιζαν ἔδρα τοῦ Μίνωα, τὴ Γορτύνη²².

¹⁶) Δ 1798 - 1800 κ.ά. Στὴ μεγάλη ἔκδοση τοῦ Ἐρωτόκριτου ὁ Ξανθουδίδης λιγότερε τις συνιζήσεις, ἐφαρμόζοντας ὅσο μπορούσε τὴν ἐκθλιψη, πωλιὰ λόγια συνήθεια, πρὸς βρῖσκειται καὶ στίς βενετικὲς ἐκδόσεις καὶ σὲ χειρόγραφα, μὰ πρὸς παραμορφώνει καὶ κάνει ἀδιάβαστους κάποιους τοὺς στίχους, πβ. Δ 1112. Τὸ λάθος αὐτὸ διορθώθηκε στὴ μικρὴ ἔκδοση.

¹⁷) Α 987 κ.ά. Πολὺ συχνὸ αὐτὸ καὶ στὸ «Φορτουνατο».

¹⁸) Γ 248, Γ 1325 - 6 κ.ά. Στὸ δημοτικὸ τραγούδι κάθε ἡμιστίχο κλείνει μὴ δλόκληρη ἔννοια.

¹⁹) Γ 1437 κ.ά.

²⁰) «Κρητικὰ Χρονικά», ΣΤ', σελ. 359 ἔξ.

²¹) Τὸ διπλὸ παράδειγμα τοῦ παρατονισμοῦ, *Ἡράκλης*, *Ἀρετήμη*, καὶ ἡ ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τῶν ἀρχαίων καὶ ἀρχαιοπρεπων ὀνομάτων στὸ ἔργο πείθει ὅτι τὸ *Ἡράκλης* δὲ βγήκε ἀπὸ τὸ *Ἡράκλειος*, ὅπως εἶπαν, «Κρητικὰ Χρονικά», Ζ', σελ. 308. Κανένα τέτοιο φθααρμένο τύπο κυρίου ὀνόματος δὲ βρῖσκομε στὸν Ἐρωτόκριτο, ὥστε νὰ συγκαταλέξομε τὸ *Ἡράκλης* (*Ἡράκλειος!*) τοῦ Κορνάρου μὲ τὰ νεοελληνικὰ *Βασίλειος*, *Ἀημίτριος*, *Σωτήριος* κ.λ. Κλασικιστικὸ καὶ χωρὶς ἰταλικούς τύπους εἶναι καὶ τὸ ὀνοματολόγιο τῆς Ἐρωφίλης.

²²) Ἡ διάδοση τῆς γνώμης αὐτῆς φαίνεται ἀπὸ τὴ μνεῖα τῆς ἀπὸ τὸν Quirini, *Relazione dell' Isola di Candia*, Firenze, 1897, σελ. 14.

Χαρακτηριστικό τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἐλληνικῆς σκέψης εἶναι καὶ ἡ συνείδηση τοῦ δεσμοῦ τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, πού ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν λογίων ἀπλώνεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ στὰ μορφωμένα κοινωνικά στρώματα, καὶ υποδηλώνεται στὸν Ἐρωτόκριτο μὲ τὴν ταυτόχρονη ἔξαρση τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Βυζάντιου, καὶ μ' ἄλλους τρόπους στὰ ἔργα ἄλλων κρητικῶν ποιητῶν²³.

Ἀρχαῖοι θεοί, ἥρωες, ἱστορικά πρόσωπα καὶ περίφημοι τόποι τῆς ἀρχαιότητος μνημονεύονται ἀρκετὰ συχνὰ στὰ περισσότερα κρητικὰ ἔργα, κ' ἔτσι ἡ τάση περιορισμοῦ τοῦ κλασικοῦ στοιχείου, πού ἀποδόθηκε στοὺς κρητικούς ποιητὲς²⁴ μένει ἀμφίβολη. Ἐμμεσους ὑπαινιγμοὺς ἢ χρῆση ἀρχαίων μύθων βρίσκουμε καὶ στὸ πιδόλιθό ἀπὸ τὴν ἀποψη ἀπὸ τὴν κρητικὴ ἔργα, τὸν Ἐρωτόκριτο. Ἔτσι ἡ εἰκόνα τῶν φτερωτῶν πού καίγονται στὸ πέταμα, μᾶς φέρνει στὸ νοῦ τὸν Ἴκαρο, ἢ ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ καὶ τῆς γυναίκας του μᾶς θυμίζει τὸν Κέφαλο, καὶ «τὰ πάθη τοῦ πρικαμένου ἀηδονιοῦ» τὴ Φίλομήλα. Κλασικιστικὴ εἶναι στὸν Ἐρωτόκριτο καὶ ἡ συχνὴ προσωποποίηση τοῦ Ἐρωτα σὰν παιδιοῦ, καὶ ἡ εἰδυλλιακὴ Ἴδα — γνωστὴ καὶ στὸ Γύπαρη — καὶ πού φαίνεται πλασμένη στὸ πρότυπο τῆς συχνῆς στὴν ἰταλικὴ ποίηση Ἰδης τῆς Φρυγίας, ὅπου ἡ κρίση τοῦ Πάρη.

Εἶναι κάπως ὑπερβολικὸ νὰ ποῦμε ὅτι τὰ κλασικὰ στοιχεῖα «ἀφθονοῦν» στὸν Ἐρωτόκριτο²⁵, ἀλλὰ θὰ ἦταν μεγαλύτερο λάθος νὰ ποῦμε ὅτι λείπουν ἀπὸ αὐτὸν ἢ ὅτι δὲν εἶναι σημαντικά. Ἰσα - ἴσα τὰ στοιχεῖα αὐτὰ καθορίζουν ὡς ἓνα σημεῖο τὸ χρῶμα, πού ἔχει ὁ κόσμος τοῦ Ἐρωτόκριτου, καὶ ἀκόμη περισσότερο τὸ χρῶμα τῶν ἄλλων ὠριμῶν κρητικῶν ἔργων.

Τὸ πέρασμα κλασικιστικῶν ἰδεῶν καὶ κλασικῶν στοιχείων ἀπὸ τὴν λόγια γραμματεία στὶς δημοτικὲς λογοτεχνίες εἶναι χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς Ἀναγέννησης. Βέβαια ἡ ἐξάρτηση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τὶς ἀνθρωπιστικὲς σπουδὲς εἶναι ἔμμεση. Ἄν καὶ ὠρισμένοι ἀπὸ τοὺς κρητικούς ποιητὲς φαίνονται ἐξοικειωμένοι μὲ τὰ λατινικά, οἱ γνώσεις τους γιὰ τὴν ἀρχαιότητα ἔρχονται (ὅπως στὸ Σαιεπῆρο) ἀπὸ δεύτερο χέρι, ἀπὸ τὰ ἰταλικά. Γιὰ τὴν ἑλληνομάθειά τους δὲν ὑπάρχουν ὡς τώρα ἀποδείξεις. Ὅπως καὶ νᾶναι, εἶναι φανερό ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ζοῦν σ' ἓνα περιβάλλον, πού κατέχεται ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ παράσταση αὐτὴ μᾶς φαίνεται σήμερα

²³) «Κρητικὰ Χρονικά», ΣΤ', σελ. 399.

²⁴) «Κρητικὰ Χρονικά», Ζ', σελ. 127 ἔξ.

²⁵) Τρὺπἀνης, *Medieval and Modern Greek Poetry, An Anthology*, 1951, σελ. XLIII.

ἄβαθῆ καὶ διακοσμητικὴ, ὅμως θὰ ἦταν ἄδικο νὰ ζητήσωμε ἀπὸ τὸν κρητικὸ τοῦ 1600 μιὰ βαθύτερη, πιὸ προσωπικὴ σχέση μετὰ τὴν ἀρχαίότητα, μιὰ σχέση, ποὺ δὲν τὴν ἤξερε ἡ ἐποχὴ. Κατηγορήθηκαν οἱ κρητικοὶ τοῦ 1600 ὅτι δὲν ἔνωσαν τί ἦταν οἱ Ἕλληνες τοῦ 450 π. Χ. Αὐτὴ ἡ κατηγορία ὅμως θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθῆ γιὰ ὅλη τὴν Εὐρώπῃ τοῦ 1600, ποὺ βλέπει τὴν Ἀρχαιότητα μέσα ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ πρῆσμα. Ἡ Ἀρχαιότητα, ποὺ μᾶς παρουσιάζουν τὰ κρητικὰ ἔργα εἶναι ἡ Ἀρχαιότητα τῆς ὄψιμης Ἀναγέννησης.

Μιλώντας γιὰ ἀνθρωπιστικὴ κίνηση στὴν Κρήτη τοῦ 15^{ου} αἰῶνα δὲν πρέπει νὰ ξεχνῶμε ὅτι ὁ ἀνθρωπισμὸς (humanismus) εἶναι ἓνα φαινόμενο πολὺ πιὸ παλιό, ποὺ χαρακτηρίζει τὸ 15^ο αἰῶνα, καὶ ὅτι ἀπὸ τὸ 15^ο εἶχε κιόλας χάσει τὴ δύναμή του²⁰. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ οὔτε στὶς δυτικὲς χώρες δὲν ὑπάρχουν πιὰ ἀνθρωπιστικὲς φυσιογνωμίες ὅπως οἱ παλιές. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ζητοῦμε στὴν κρητικὴ Ἀναγέννηση τοῦ 15^{ου} αἰῶνα τὴ θέρη τῶν κλασικῶν σπουδῶν, ποὺ εἶχαμε γνωρίσει στὴ Φλωρεντία τῶν Μεδίκων. Δὲ μπορούμε ὅμως πάλι νὰ ποῦμε ὅτι οἱ κρητικοὶ ἀρχαιομαθεῖς λόγιοι, ποὺ ζοῦν σὲ κρητικὸ καὶ βενετικὸ περιβάλλον γύρω στὰ 1600 δὲν ἔχουν καμμιά σχέση μ' αὐτὸ ποὺ λέμε ἀνθρωπισμὸ. Ἡ ἀνθρωπιστικὴ τους διάθεση εἶναι μιὰ προέκταση τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ τοῦ 15^{ου} καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ 15^{ου} αἰῶνα. Τὰ κοινὰ ποὺ ἔχει ὁ ἀνθρωπισμὸς αὐτὸς μετὰ τὸ βυζαντινὸ ἀρχαϊσμὸ εἶναι πάρα πολλά, ὑπάρχουν ὅμως καὶ πολλὲς διαφορές. Οἱ Ἕλληνες ἀνθρωπιστὲς τοῦ 1500 εἶναι ἀνθρωποὶ τῆς Ἀναγέννησης. Οἱ λόγιοι, ποὺ πενήντα καὶ ἑκατὸ χρόνια ἀργότερα πηγαίνουν κι αὐτοὶ γιὰ νὰ σπουδάσουν ἢ νὰ διδάξουν στὴ Δύση, εἶναι μετὰ τὴ σειρά τους ἀνθρωποὶ τῆς ὄψιμης Ἀναγέννησης, καὶ θὰ ἦταν ἀρνησιμὸς τῆς ἱστορίας, ἂν προσπαθοῦσε κανεὶς νὰ τοὺς κηρύξῃ βυζαντινοὺς. Ἡ Κρήτη γύρω στὰ 1600 βρίσκεται σὲ στενὴ σχέση μετὰ τὸν ἑλληνισμὸ τῆς διαποροῦσας καὶ ὁ ἑλληνισμὸς αὐτὸς ἀνήκει στὴν Ἀναγέννηση.

Λόγιοι κληρικοὶ ὅπως ὁ Μαργούντιος, ὁ Πηγᾶς, ὁ Λούκαρης, ποὺ μεγαλώνουν καὶ γιὰ ἓνα διάστημα ζοῦν στὴν Κρήτη, μπορούν νὰ ὀνομαστοῦν ἀνθρωπιστὲς. Ὁ τρόπος ποὺ νιώθουν καὶ καλλιεργοῦν τὸν ἀρχαῖο λόγο ἔχει μιὰ ξεχωριστὴ ἀπόχρωση, ποὺ δὲν εἶναι βυζαντινὴ, καὶ ὅλη τους ἡ νοοτροπία δείχνει, ὅπως εἶναι φυσικὸ, μιὰ ἀνασύνθεση καὶ ὄχι μιὰ ἐπανάληψη τοῦ βυζαντινοῦ παρελθόντος. Ἐνα χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ τύπου αὐτοῦ τῶν ἀνθρωπιστῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀναγέννησης καὶ τῆς ὄψιμης Ἀναγέννησης εἶναι ὅτι ἡ παι-

²⁰) Burckhardt, The Civilisation of the Renaissance in Italy, 1950, (ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ γνωστοῦ ἔργου) σελ. 162.

δεῖα τους ἀντίθετα μὲ τοὺς βυζαντινοὺς εἶναι κατὰ κανόνα διπλῆ, ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ. «Ἀντιπρόσωποι τῆς ἀνθρωπιστικῆς κινήσεως» ὀνομάζονται οἱ λόγιοι αὐτοὶ ἀπὸ τὸν Ξανθοῦδιδη²⁷. Μιὰ τυπικὴ ἀνθρωπιστικὴ σχολὴ εἶναι ἡ Σχολὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὸ Χάνδακα.

Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸν κρητικὸ κλασικισμὸ στὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' καὶ τὸ ΙΖ' αἰῶνα εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ καὶ τελικὴ ἐπικράτηση τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς κλασικῆς γραφῆς, ποὺ ἐκτοπίζουν τὰ πατροπαράδοτα βυζαντινὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου²⁸, καὶ ἡ πυκνὴ καλλιέργεια τοῦ ἀρχαιόγλωσσου ἑλεγειακοῦ ἐπιγράμματος ποὺ παίρνει τώρα στὶς ἐπιγραφὰς τὴν θέσιν τοῦ βυζαντινοῦ ἰαμβικοῦ τρίμετρου. Στὰ ἐπιγράμματα αὐτὰ ὅπως καὶ στὰ δημοτικὰ κείμενα καθρεφτίζεται ἡ γενικὴ πνευματικὴ διάθεση τῆς ἐποχῆς, ποὺ θαυμάζει τὴν ἀρχαιότητα, ἀνακατεύει τὴν εἰδωλολατρικὴ παράδοση μὲ τὴ χριστιανικὴ, καὶ βάζει παντοῦ τὴν ἀρχαία μυθολογία²⁹. Ἐνα μοναστήρι κρητικὸ ὀνομάζεται σ' ἓνα τέτοιο ἐπίγραμμα «δόμος ἱρὸς Ὀλύμπου»³⁰.

Νομίζω ὅτι δὲ μπορούμε ν' ἀποκλείσωμε ἐκ τῶν προτέρων κάθε ἐξάρτηση ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ πνευματικὰ ρεύματα, τὸ λόγιο ἀνθρωπιστικὸ καὶ τὸ δημοτικὸ στὴν Κρήτη τοῦ 1600. Ἡ παραλληλία τῶν δύο ρευμάτων φαίνεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὰ κοινὰ γνώρισμα, παρὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία προσέγγιση τῶν ἀντιπροσώπων τους. Φαίνεται ὅτι δὲν ὑπῆρξε στὸ βενετοκρητικὸ περιβάλλον κάτι ἀνάλογο μὲ τὸ «λογιωτατισμὸ» τοῦ ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα, ποὺ συνειδητὰ ἀποστράφηκε τὴν κρητικὴ δημοτικὴ παράδοση. Ὁ λογιωτατισμὸς τῶν αἰῶνων αὐτῶν, στηρίζεται στὸ φαναριωτισμὸ, ποὺ ἀναπτύχθηκε κυρίως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλωση τοῦ Χάνδακα (1669) καὶ εἶχε προέλευση καὶ βάσεις ἀρκετὰ διαφορετικὲς ἀπὸ τὴ λογιότητα τῆς ἑλληνικῆς καὶ κρητικῆς Ἀναγέννησης, ποὺ οὐσιαστικὸ γνώρισμά της ἦταν ὁ στενὸς δεσμὸς μὲ τὴ Δύση. Ὁ φαναριωτικὸς λογιωτατισμὸς ἔχει τὴν ἔδρα του στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὰ νέα ἀστικά κέντρα τῆς τουρκοκρατούμενης Βαλκανι-

²⁷) Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτη, σελ. 173.

²⁸) Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ η ς, Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ Κρήτης, Ἀθηνᾶ, ΙΕ' σελ. 55.

²⁹) Γιὰ τὶς γενικὲς αὐτὲς τάσεις τῆς Ἀναγέννησης βλ. Burckhardt, ἔνθ' ἄνωτ., κυρίως τὰ κεφάλαια Antiquity as the common source καὶ Neolatin poetry, σελ. 148 - 162. Γιὰ τὸ ρόλο τοῦ λατινικοῦ ἐπιγράμματος στὴν Ἀναγέννηση, σελ. 160. Τὸ ἑλληνικὸ ἐπίγραμμα εἶχε βέβαια καλλιεργηθῆ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς λόγιους χωρὶς διακοπή, ἡ μεγάλη ὁμως διάδοση τοῦ εἶδους μὲ τὰ παραπάνω χαρακτηριστικὰ εἶναι γνώρισμα τῆς Ἀναγέννησης.

³⁰) Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ η ς, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 89.

κῆς καὶ Μικρᾶς Ἀσίας, καὶ ἐνεργεῖ μὲ τὰ νέα σχολεῖα, ποὺ ἰδρύνονται τώρα, καὶ ποὺ εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ σχολεῖα τῆς Ἀναγέννησης. Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰῶνα ἕνας λόγιος αὐτοῦ τοῦ τύπου ὁ Θεσσαλὸς Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος κατηγορεῖ τὴν κρητικὴ δημοτικὴ ποίηση στὸ σύνολό της καὶ τοὺς λόγιους τοῦ βενετικοῦ κύκλου⁸¹.

Ἀρκετὰ διαφορετικὰ ἔκριναν τὴν κρητικὴ λογοτεχνία οἱ ἄλλοι τοῦ δυτικοῦ ἢ κρητικοῦ περιβάλλοντος, ποὺ συνέχιζαν τὴν παράδοση τῆς Ἀναγέννησης. Ὁ Λέων Ἀλλάτιος, ἕνας τυπικὸς λόγιος τοῦ κύκλου αὐτοῦ, μὲ διπλῆ κλασικὴ παιδεία καὶ ἀρχαιόγλωσσος, ἂν καὶ βλέπει συγκαταβατικὰ τὴ δημοτικὴ, βρῖσκει τὴν «Ἐρωφίλη» «satis pro ea lingua elegantem»⁸². Τὸν ποιητὴ τοῦ Ροδολίνου Τρωῖλο παινᾷ μὲ ἐπιγράμματα ὁ διδάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς Σχολῆς τῆς Βενετίας Φιορέτζας⁸³. Στὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα ὁ ἐπίσης λόγιος καὶ λατινόγλωσσος Νικόλαος Πσπαδόπουλος Κομνηνὸς χαρακτηρίζει τὸ Χορτάτζη «roetam celeberrimum»⁸⁴. Ἕνας ἄλλος λόγιος ὁ Γραδενίγος ἔκαμε τὴν πρώτη κρητικὴ ἔκδοση δημοτικοῦ νεοελληνικοῦ κειμένου, τῆς Ἐρωφίλης. Ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος δημοτικοὶ κρητικοὶ ποιητές, ὁ Χορτάτζης, ὁ Φώσκολος, μιλοῦν μὲ καμάρι γιὰ «τὰ ξακουστὰ κορμιά» τῆς σύγχρονης Κρήτης, ποὺ εἶναι βέβαια πρῶτ' ἀπ' ὅλα οἱ ἄλλοι.

Τὸ πῶς χτυπητὸ σημάδι αὐτῆς τῆς ἀμοιβαίας προσέγγισης τῶν δύο ρευμάτων εἶναι ἕνα μεγάλο φαινόμενο, ποὺ πρέπει νὰ μελετηθῆ συστηματικὰ ὁ δημοτικισμὸς τοῦ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα. Ὁ Σοφινὸς ἦταν κι αὐτὸς ἕνας ἀντιπροσωπευτικὸς λόγιος τῆς ἐποχῆς, ποὺ παράλληλα μὲ τὴν ἀρχαιόγλωσσία του ἦταν καὶ δημοτικιστής. Δημοτικιστικὲς τάσεις παρουσιάζουν οἱ μεγάλοι κρητικοὶ Πατριάρχες Κύριλλος Λούκαρης καὶ Μελέτιος Πηγᾶς⁸⁵. Στὴν ἀλληλογραφία ἑνὸς ἄλλου λογίου κληρικοῦ ἀπὸ τὴν Κρήτη, τοῦ Μάξιμου Μαργούνιου μὲ τὸ Συμεῶνα Καβάσιλα βρῖσκομε γνῶμες σχετικὲς μὲ τὴ διαιμόρφωση ἑνὸς πεζοῦ δημοτικοῦ ὕφους⁸⁶. Ὁ Ἀλέξανδρος Παλλαδάς, λόγιος κρητικὸς Πατριάρχης, ἐκφράζει τὸν πόνο του γιὰ τὴν ἀλωση τοῦ Χάνδακα μὲ δημοτικὸς στίχους, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τοὺς ἔχη γράφει καθένas ἀπὸ τοὺς κρητικὸς δημοτικὸς ποιητές⁸⁷. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε γιὰ τὰ ἄψογα ἰταλικά σονέττα τοῦ Μελετίου Πηγᾶ. Τὸ χάσμα

⁸¹) Σάφας, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Παράρτ. σελ. 118, 120.

⁸²) Ἐρωφίλη, ἔκδ. Στοχαστῆ, 1926, Πρόλογος Ν. Βέη, σελ. α'.

⁸³) Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου, σελ. 194, σημ. 1.

⁸⁴) Historia Gymnasii Patavini, Β' 1726, σελ. 306.

⁸⁵) Ν. Τωμαδάκης, Νεοελληνικά, σελ. 14.

⁸⁶) ΕΕΒΣ, ΙΘ' 1949, σελ. 302 ἔξ.

⁸⁷) ΕΕΚΣ, Β', σελ. 348 ἔξ. Πβ. «Κρητικὰ Χρονικά», Γ', σελ. 6.

λοιπὸν ἀνάμεσα στὴ λόγια καὶ τὴ δημοτικὴ παράδοση δὲν εἶναι ὄσο νομιζομε μεγάλο στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν Κρητικῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνα. Ἄν ὑπάρχει κάποιον χάσμα, αὐτὸ βρίσκεται πρὸς τὴ μεριὰ τοῦ βυζαντινοῦ παρελθόντος.

III. ΟΙ ἌΛΛΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

Τὸ συμπέρασμα γιὰ τὸν ἀναγεννησιακὸ χαρακτήρα τοῦ ΙΖ' αἰῶνα στὴν Κρῆτη βγαίνει ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ λογοτεχνία, παρὰ καὶ ἀπὸ τὶς καλὲς τέχνες τῆς ἐποχῆς. Χωρὶς ἄλλο πρέπει νὰ ἀκούσωμε καὶ τὴ γλῶσσα τῶν μνημείων, ἂν θέλωμε νὰ συλλάβωμε τὸ χαρακτῆρα μιᾶς ἱστορικῆς περιόδου. Εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνον ν' στηρίξῃ κανεὶς τὰ συμπεράσματά του μόνον σ' ὄρισμένο κλάδον πολιτισμοῦ καὶ ὄχι στὴ συνολικὴ ἐποπτεία του. Συνέχεια τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, ἀλλὰ μὲ ἰταλικὰς ἐπιδράσεις ἔχομε στὸ Θεοφάνη⁸⁸, καὶ ἀκόμη περισσότερο στὸ Δαμασκηνό⁸⁹, πού, σὲ μιὰ φάση τῆς τέχνης του, ἐπιχειρεῖ μιὰ σύνθεση τῶν δυὸ τεχνοτροπιῶν πολὺ ἀνάλογη μὲ τὴ σύνθεση, πού τὸν ἴδιον πάνω - κάτω καιρὸ πραγματοποιήθηκε στὴ λογοτεχνία. Τὴ βαθμιαία εἰσαγωγὴ δυτικῶν στοιχείων στὴ ζωγραφικὴ καὶ τὶς ἄλλες τέχνες παραδέχεται γι' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ ὁ Ξανθουδίδης⁹⁰. Ὅπως παλαιότερα ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης εἶχε δεχτῆ στοιχεῖα γοιθικά, ἔτσι καὶ τώρα δέχεται τὴν ἐπίδραση τῆς Ἀναγέννησης. Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι καμμιά φορὰ πλεονάζουσα παρὰ στὶς ἄλλες τέχνες. Ὁ Ξανθουδίδης ἀναφέρει γιὰ παράδειγμα τὶς προσόψεις τῶν ναῶν στὶς ὁρθόδοξες μονὰς τοῦ Ἀρκαδίου καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδας τῶν Τζαγκαρόλων στὸ Ἀκρωτήρι τῶν Χανίων, πού εἶναι καθαρὰ ἀναγεννησιακὰς. Μὲ τὴν ἴδια ἐπίδραση ἀνανεώνεται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ στὰ ἄλλα βενετοκρατούμενα γιὰ λίγο ἢ γιὰ πολὺ ἀστικά ἑλληνικὰ κέντρα, ὅπως τὰ Ἐπτάνησα, ἡ Μονεμβασία.

Τὸ ἴδιον ἢ γλυπτικὴ καὶ ἡ διακοσμητικὴ στὸ ξύλον, τὴν πέτρα καὶ τὸ μέταλλο καλλιιεργεῖται κατὰ τὴν τεχνοτροπία τῆς Ἀναγέννησης. Πλαίσια θυρῶν, παράθυρα, τόξα, καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, πού πέρασαν κάπως γερὰ τὴ σκοτεινὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, καὶ δημοσιεύονται στοὺς τόμους τῶν Monumenti τοῦ Gerola, ἢ φυλάσσονται στὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖον Κρήτης, δεῖχνουν τὴν ἴδια ἐπίδραση⁴¹.

⁸⁸) Μ. Χατζιδάκης, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 387 ἔξ.

⁸⁹) Αὐτ., σελ. 391 ἔξ.

⁹⁰) Ἐνετοκρατία, σελ. 184.

⁴¹) Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ μὲ ὄρισμένα στοιχεῖα ἰδιωτικοῦ βίου καὶ καλλι-

Λέ θὰ ἦταν σωστὸ νὰ ποῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ εἰσβολὴ μερικῶν χωριστῶν στοιχείων ξένου πολιτισμοῦ, χωρὶς βαθύτερο νόημα. Εἶναι ἡ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς, πού ἀπλώνεται κ' ἐδῶ, εἶναι ὁ μόνος φυσικὸς καὶ δυνατὸς τρόπος ἔκφρασης ὄχι μόνον τῶν ξένων, ἀλλὰ καὶ τῶν ντόπιων τεχνιτῶν, πού ζοῦν στὴν Κρήτη, καὶ δλόκληρης τῆς κρητικῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ γλυπτικὸ ἔργο τῆς ἐποχῆς στὴν Κρήτη, ἡ Κρήνη Μοροζίνη στὸ Χάνδακα, εἶναι ὅπως θὰ δείξουμε ἄλλοτε, ἔργο ἐνὸς ρεθεμνιώτη καλλιτέχνη, τοῦ Φραμπενέττου, πού τὸν μνημονεύει μαζί μὲ ἄλλους ὀνομαστοὺς συμπολίτες του ὁ Μπουνιαλῆς.

Τὰ ξένα στοιχεῖα μπαίνουν ἀργὰ καὶ μὲ δυσκολία στὸ συμπαγές σῶμα, πού ἀποτελεῖ ἡ ἐθνικὴ βυζαντινὴ παράδοση, καὶ μολιάζονται σ' αὐτό. Ἡ δύναμη αὐτῆ τῆς παράδοσης εἶναι ἓνα χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα, πού τὸν ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ σημερινὸ πολιτισμὸ μας, πού δέχεται τὶς δυτικοευρωπαϊκὰς μορφὰς αὐτούσιες καὶ ὁμές, χωρὶς νὰ τὶς ἀφομοιώνῃ καὶ νὰ τὶς μολιάξῃ πάνω σ' ἓνα κορμό, ὅπως τότε. Παράδοση καὶ ἐπιβίωση βυζαντινὴ ὑπάρχει καὶ στὶς καλὰς τέχνες καὶ στὴ λογοτεχνία τῆς Κρήτης στὴν Ἀναγέννηση, ὑπάρχει ὅμως καὶ σὺνθεση μὲ τὸ νέο στοιχεῖο καὶ ἀνανέωση σὲ σημαντικώτατο βαθμὸ. Ἡ ἀφομοίωση τῶν δυτικῶν στοιχείων προχωρεῖ ἀκόμη πιὸ πέρα στὴ συνέχεια τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ στὰ Ἐπτάνησα.

IV. Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΟΨΙΜΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ

Ἡ κρητικὴ κοινωνία γύρω στὰ 1600 βρίσκεται σὲ κατάσταση ἀρκετὰ ἀνάλογη μὲ τὴν κατάσταση τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν, πού εἶχαν δημιουργήσει τὴν Ἀναγέννηση· ἔτσι ἦταν καὶ ἐσωτερικὰ ὄριμη γιὰ νὰ δεχτῆ στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς τους ζωῆς. Οἱ κοινωνίες ἐκεῖνες ἦταν γὰρ πρῶτιστο λόγο ἀστικές· στὴν οἰκονομικὴ τους ζωὴ τὸ κύριο στοιχεῖο ἦταν τὸ ἐμπόριο. Μιὰ μικρὴ ἀστικὴ κοινωνία, μ' ὅλα τὰ γνωρίσματα τῆς ἐποχῆς σ' ἐπαρχιακὴ κλίμακα, ὑπάρχει στὴν ὄψιμη Βενετοκρατία καὶ στὴν Κρήτη, καὶ αὐτὴ εἶναι ὁ δημιουργὸς καὶ ὁ φορέας τοῦ πολιτισμοῦ. Ὅπως στὶς δυτικὰς χώρες, ἔτσι κ' ἐδῶ, οἱ χωρικοὶ δὲν εἶναι ἄμεσα παρόντες στὴ γένεση τῆς νέας λογοτεχνίας.

Ἡ κοινωνία αὐτὴ στὴν ἐποχὴ πού μᾶς ἐνδιαφέρει, εἶναι πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν παλαιότερη, καθαρὰ μεσαιωνικὴ, πού χαρακτηριζό-

---

τεχνικὰ μοτίβα, πού ἀναφέρονται στὸν Ἐρωτόκριτο, ὅπως ἡ παραχρυσωμένη κάμερα τῆς Ἀρετούσας (Ε 51), ἡ παράσταση τῶν Ἀνέμων μὲ φουσκωμένα μάγουλα (Β 758), τὰ κιβούρια μὲ τὶς νεκροκεφαλὰς (Δ 1954) κ.λ.

ταν ἀπὸ ἓνα αὐστηρὰ διαμορφωμένο τιμαριωτικὸ σύστημα. Ἡ κρητικὴ κοινωνία ἀκολουθώντας τὴν ἐξέλιξη, ποὺ μὲ γοργότερο ρυθμὸ εἶχε πραγματοποιηθῆ στὴ Δύση, γνωρίζει στὴν ὀψιμὴ βενετοκρατία τὴν ἀνάμιξη εὐγενῶν καὶ ἀστῶν καὶ τὴν παρακμὴ τοῦ τιμαριωτικοῦ συστήματος. Αὐτὸ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα, ποὺ τὸ συναντοῦμε σὲ ὅλες τὶς δυτικοευρωπαϊκὲς κοινωνίες τῆς Ἀναγέννησης⁴². Οἱ μεταβιβάσεις σὲ τρίτους καὶ ὁ κατατεμαχισμὸς τῶν τιμαριῶν, τὰ τεράστια χρέη τῶν φεουδαρχῶν πρὸς τοὺς Ἑβραίους κατὰ τὸ ΙΒ' αἰῶνα, ἡ φτώχεια πολλῶν φεουδαρχῶν, οἱ ἀποχερσώσεις τῶν κτημάτων, εἶναι τὰ συμπτώματα τῆς παρακμῆς τῆς φεουδαρχίας στὴν Κρήτη. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Foscarini, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς «βενετοὺς εὐγενεῖς», δηλαδὴ τοὺς ἀπογόνους τῶν παλιῶν οἴκων τῆς βενετικῆς ἀριστοκρατίας, ποὺ εἶχε ἐγκαταστήσει ἡ Βενετία στὴν Κρήτη ὡς τιμαριούχους ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη, (colonia), «ζοῦν τώρα στὰ ἀγροκτῆματα καλλιεργώντας τοὺς ἀγροὺς καὶ διατηρώντας μόνο τὸ ὄνομα καὶ τὸ μικρὸ φέουδο, ποὺ ἀπὸ τὶς διαιρέσεις καὶ ὑποδιαιρέσεις τοὺς ἔμεινε»⁴³. Ἡ τάξη αὐτή, ποὺ παλαιότερα ἀποτελοῦσε τὴν κυριώτερη ἀμυντικὴ δύναμη τῆς Βενετίας στὴν Κρήτη, τὸ ἱππικὸ, ἔχει τώρα χάσει τὴ στρατιωτικὴ τῆς ὀργάνωση, καὶ τοῦ κάκου προσπαθεῖ ὁ Foscarini νὰ τὴν ἀνασυντάξῃ⁴⁴.

Σὲ παρακμὴ βρίσκεται στὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ἡ παλιὰ τιμαριωτικὴ ἑλληνικὴ εὐγένεια τῆς Κρήτης (ἀρχοντορρωμαῖοι, ἀρχοντόπουλοι), ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ περισσότεροι εἶναι τώρα ἀπλᾶ ἐλεύθεροι χωρικοὶ, ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία στὶς γιλέρες καὶ τὴν ἀγγραφεῖα⁴⁵.

Παράλληλα ἔχει παρακμάσει τὸ παλιὸ καλλιεργητικὸ σύστημα τῶν μεγάλων κτημάτων μὲ παροίκους. Ὁρισμένοι προβλεπτὲς φτάνουν στὸ

⁴²) Γιὰ τὴν ἀνάμιξη εὐγενῶν καὶ ἀστῶν στὴν Ἰταλία βλ. Burkhardt, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 217.

⁴³) Zinkeisen, Geschichte des Osmanischen Reiches, IV, σελ. 659. Πβ. ἔκθεση τῶν τιμαριούχων τοῦ 1583 εἰς G. Gerola, L' arte Veneta a Creta, (Atti del Congresso internazionale di scienze storiche, Roma, 1903, vol. VII, sez. IV, σελ. 118).

⁴⁴) Ἐκθεση Garzoni, Ἐηρουχάκης, ἡ Βενετοκρατομένη Ἀνατολή, σελ. 255· ἔκθεση Mocenigo, Σπανάκης, Μνημεῖα Κρητικῆς Ἱστορίας, I, σελ. 91· ἔκθεση Venier, «Κρητικὰ Χρονικά», Δ', σελ. 337. Γενικά γιὰ τὴν παρακμὴ τῆς φεουδαρχίας στὴν Κρήτη, Ξανθοῦ διδης, Ἡ Ἑνετοκρατία, σελ. 126 - 8, 136, «Κρητικὴ Στοά», Β', (1909), σελ. 217 - 8.

⁴⁵) Μνημεῖα, I σελ. 14. Ἡ διάκριση ποὺ κάνει ὁ Mocenigo στὴν προέλευση ἀρχοντοπούλων καὶ ἀρχοντορρωμαίων δὲ φαίνεται βásiμη. Πβ. γιὰ τοὺς ἀρχοντορρωμαίους καὶ τὴν ἔκθεση Pasqualigo, αὐτ. III, σελ. 140 ἔξ. ἐπίσης τὴν ἔκθεση Quirini (1595), ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 19.

σημεῖο νὰ προτείνουν μιὰ σοβαρὴ ἀγροτικὴ μεταρροϋθμίση: τὴ μόνιμη καὶ κληρονομικὴ παραχώρηση τῆς κυριότητος τῆς γῆς στὸν καλλιεργητὴ ἔναντι σταθεροῦ μισθώματος, (*livello perpetuo*, «γονικὸν παντοτινόν»). Ὁ τρόπος αὐτός, ποὺ εἶχε ἤδη ἐφαρμοσθῆ μεμονωμένα, εἶχε τὸ πλεονέκτημα ὅτι δημιουργοῦσε μικρὲς ἀκμαῖες ἀγροτικὲς περιουσίαι ἀπὸ τὰ μεγάλα καὶ ἀποχερωμένα τιμάρια, ποὺ οἱ πάροικοι τὰ παραμελοῦσαν, γιατί ἦταν ἐξώσιμοι ἀπ' αὐτά. Ὁ Mocenigo προτείνει συγκεκριμένα τὴν ἀντικατάσταση τῆς παλιᾶς φεουδαλικῆς σχέσης μὲ τὴ μίσθωση αὐτῆ σιὰ κτήματα τοῦ βενετικοῦ Δημοσίου, σὰν ὑποδειγματικὴ ἀρχὴ μιᾶς γενικῆς μεταρροϋθμίσης, ποὺ, ὅπως ἐλπίζει ὁ προβλεπτής, θὰ τὴν ἐφαρμόσουν οἱ τιμαριούχοι μὲ τὴ θέλησή τους⁴⁶. Ἡ μεταρροϋθμίση φυσικὰ δὲ γενικεύθηκε ποτὲ καὶ τὸ παροικικὸ σύστημα ἐξακολούθησε νὰ ἐπιβιώνῃ σὲ μεγάλη κλίμακα ὡς τὸ τέλος τῆς βενετοκρατίας, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐξαθλίωση τῶν πληθυσμῶν τῆς ὑπαίθρου.

Ἀπὸ τὴ διάλυση τῆς παλιᾶς τιμαριωτικῆς κοινωνίας καὶ τὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς νέου στοιχείου στὶς πόλεις ἔχει διαμορφωθῆ τώρα μιὰ ἀστική κοινωνία, ποὺ συστατικά της στοιχεῖα εἶναι ἕνα μέρος τῆς βενετικῆς εὐγένειας, ποὺ διατηρεῖ τὴ θέση καὶ τὰ κτήματά του⁴⁷, οἱ κρητικοὶ εὐγενεῖς (*nobili cretensi*), δηλαδὴ μιὰ δευτερεύουσα εὐγένεια ἐξ ἀπονομῆς⁴⁸, οἱ ἀστοὶ (*cittadini*), καὶ ὁ λαὸς (*plebe, gente minuta*). Ὁ πληθυσμὸς αὐτὸς μοιρασμένος σὲ τέσσερις πόλεις, τὸ Χάνδακα, τὰ Χανιά, τὸ Ρέθυμνο καὶ τὴ Σητεία, πλησιάζει στὴν τελευταία βενετοκρατία τὶς τριάντα χιλιάδες⁴⁹.

Ἀπὸ τίς τάξεις αὐτὲς οἱ τιμαριούχοι («βενετοὶ εὐγενεῖς») οἱ περισσό-

⁴⁶) Μνημεῖα, I, σελ. 46 - 50, 187· Πβ. II, σελ. 90. Γιὰ τὴ διαφορὰ τῶν δυὸ συστημάτων, αὐτ., III, σελ. 42, ὅπου ὁ ὅρος *livelli perpetui* πρέπει νὰ μεταφραστῆ «μισθώσεις διαρκείας». Τὴ διαφορὰ τῶν συστημάτων φαίνεται ὅτι δὲν τὴν πρόσεξε ἀρκετὰ ὁ Ξανθοῦδίδης. Πβ. «ὁ γονικάρης ἢ πάροικος, *villano*», «Χριστιανικὴ Κρήτη», Α', σελ. 318, καὶ ἐπίσης Ἐνετοκρατία, σελ. 139. Τὰ συμβόλαια τοῦ Ἀρετίου δίνουν μιὰ ζωντανὴ εἰκόνα γιὰ τὴ διάδοση τοῦ νέου συστήματος σὲ μεμονωμένες περιπτώσεις.

⁴⁷) Ἀποτελεῖ μιὰ ἀκμαία «εὐγένεια τῶν πόλεων» (*Stadtadel*) σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς εὐγενεῖς τῆς ὑπαίθρου, *Zinkeisen*, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 660.

⁴⁸) Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τίς ἐκθέσεις καὶ τὴν ἀπογραφή τοῦ χρόν. Τριναπ ἡ εὐγένεια αὐτὴ εἶχε παραχωρηθῆ γιὰ λόγους ὑπηρεσιῶν πρὸς τὴ Βενετία σὲ ἀνθρώπους ποικίλης προέλευσης, ποὺ ζοῦσαν στὴν Κρήτη. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς αὐτοὺς προέρχονται ἀπὸ «ἀστους» τῆς Βενετίας, ἄλλοι ἀπὸ Ἑλληνας «ἀρχοντοπούλους» καὶ ἄλλοι ἀπὸ ὄσους εἶχαν ξεπέσει ἀπὸ τὴ «βενετικὴ εὐγένεια». Ἡ κρητικὴ εὐγένεια πολλὰς φορὲς εἶχε παραχωρηθῆ καταχρηστικῶς.

⁴⁹) Ξανθοῦδίδης, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 190.

τεροι)⁵⁰ είναι οί παραγωγοί τῶν γεωργικῶν προϊόντων, ἐνῶ οί «ἄστοι» ἀποτελοῦν ἓνα στοιχεῖο κυρίως ἐμπορικό καί βιοτεχνικό⁵¹. Ὁ «λαός» εἶναι τὸ ναυτικό καί ἐργατικό στοιχεῖο. Ἡ θέση τῶν «κρητικῶν εὐγενῶν», πού ἀριθμητικά εἶναι ὑπερδιπλάσιοι ἀπὸ τοὺς «βενετούς», πικίλλει κατὰ πόλεις. Στὸ Χάνδακα συγγέονται μὲ τοὺς «ἄστοὺς καί τὸ «λαὸ» καί καταγίνονται μὲ τὸ ἐμπόριο· στὸ [Ρέθυμνο ἔχουν κτήματα καί εἶναι περισσότεροί καί πλουσιώτεροι ἀπὸ τοὺς «βενετούς», ἐνῶ στίς ἄλλες δυὸ πόλεις εἶναι ἐξομοιωμένοι μ' αὐτούς⁵². Ἀπὸ τὸν ἀστικό πληθυσμὸ τὸ γνήσια ἑλληνικὸ στοιχεῖο (nativi greci) εἶναι οί «ἄστοι» καί ὁ «λαός», ἐνῶ, ὅπως θὰ δοῦμε, οί δυὸ τάξεις τῶν εὐγενῶν παρουσιάζονται σὲ μεγάλη κλίμακα ἐξελληνισμένες. Ἡ μαρτυρία τῶν ἐκθέσεων εἶναι στὰ δυὸ αὐτὰ σημεῖα κατηγορηματική⁵³.

Ὁ ἀστικός πληθυσμὸς ὅλων τῶν τάξεων, βενετικῆς καί ἑλληνικῆς καταγωγῆς, ζῆ στὸ σύνολό του μιὰ ζωὴ πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν χωρικῶν, πού ἡ θέση τους στὴν τελευταία περίοδο τῆς βενετοκρατίας εἶναι ἀξιοθρήνητη. Οἱ χωρικοί, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς προνομίους (privilegiati) καί τοὺς μισθωτὲς (gropicari), πιέζονται ἀπ' τὴ μιὰ μεριά ἀπὸ τὴν ἐξαντλητικὴ φεουδαλικὴ φορολογία, κι ἀπ' τὴν ἄλλη ἀπὸ τὴν εὐρύτατη στρατολογία, πού ἐπιβάλλει ἡ Βενετικὴ Διοίκηση γιὰ τὴν ἐρετικὴ ὑπηρεσία στίς γαλέρες καί γιὰ τίς ἀγγαρεῖς τῶν ὀχυρῶν⁵⁴. Πιέζονται τέλος ἀπὸ τὴν αὐθαιρεσία τῶν τοπικῶν ὀργάνων τῆς βενετικῆς ἐξουσίας. Ἡ κατάσταση τῶν παροίκων δικαιολογεῖ τὴν ἀδιαφορία καί τὴν εὐνοϊκὴ κάποτε στάση τους μπροστὰ στὴν τουρκικὴ κατάκτηση· οἱ προβλεπτὲς ἐπιμένουν χαρακτηριστικὰ σ' αὐτό⁵⁵.

⁵⁰) 394 φέουδα ἀνήκουν στοὺς «βενετούς εὐγενεῖς» καί 35 στοὺς «ἀρχοντοπούλους», αὐτ. σελ. 128.

⁵¹) Z i n k e i s e n, σελ. 692 - 3: Die Bürger, Griechen, oder nach und nach eingewanderte Italiener, trieben Handel und Gewerbe und hatten zum Teil Wohlstand mitunter selbst Reichthum erlangt.

⁵²) Ἐκθεση Garzoni, Ἐ η ρ ο υ χ ἄ κ η ς, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 253 - 4.

⁵³) Μ ν η μ ε ῖ α, I, ἐκθεση Mocenigo, σελ. 13, Ἐ η ρ ο υ χ ἄ κ η ς, ἐνθ' ἄνωτ., ἐκθεση Garzoni, σελ. 251.

⁵⁴) Βλ. τοὺς σχετικὸς ἀριθμοὺς, πού δίνει ὁ Φοσκαρίνι, Ἐ α ν θ ο υ δ ῖ - δ η ς, Ἐνετοκρατία, σελ. 189.

⁵⁵) Μ ν η μ ε ῖ α, I, σελ. 36, 45, 85. Στὸν ἀστικό πληθυσμὸ δὲ συναντοῦμε δείγματα τουρκοφιλίας, ἐκτὸς ἀπὸ τίς μεμονωμένες περιπτώσεις προδοσίας, στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ πολέμου, πού γενικὰ στιγματίζονται. Ἀπὸ ἀντιτουρκικά αἰσθήματα διαπνέεται στὸ σύνολό της καί ἡ λογοτεχνία. Τὴ διαφορὰ στὰ αἰσθήματα ἀπέναντι τῶν Τούρκων ἀνάμεσα στὸν ἀστικό καί ἀγροτικό πληθυσμὸ πρόσεξε ὁ H. S t r o b l, Kreta, eine historische Skizze, Programm der Königl. Wilhelms Gymnasium in München, 1876, σελ. 39 - 40. Ὁ τιμαρτωτισμὸς, πού ἐφάρμοσαν οἱ Τούρκοι ἦταν πραγματικὰ ἡπιώτερος ἀπὸ τὸ Βενετικό.

Ἡ ἀθλιότητα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου κάνει πολὺ ἀπίθανη τὴν ἀποψη ὅτι οἱ χωρικοὶ ἔπαιξαν ἢ μποροῦσαν νὰ παίξουν ἐνεργὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ, στὴν ἐποχὴ, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ. Ὁ πολιτισμὸς αὐτός, σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις του ἔχει κυρίως ἀστικό χαρακτῆρα καὶ τοῦτο γιατί μόνο στὶς πόλεις ὑπῆρχε τὸ κατάλληλο ἔδαφος γιὰ μιὰ πολιτιστικὴ ἀνάπτυξη. Οἱ πόλεις ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εἶχαν ἐξαιρεθῆ ἀπὸ τὴ φεουδαλικὴ σχέση καὶ γι' αὐτὸ ὁ ἀστικός πληθυσμὸς, ἑλληνικὸς καὶ βενετικὸς, δὲν εἶχε ἄλλη ὑποχρέωση ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία (ἕστερα ἀπὸ τὸ Foscarini), τὴν καταβολὴ ἑνὸς μικροῦ τέλους, καὶ τὴν παροχὴ στέγης στοὺς στρατιωτικούς· δὲν ὑπηρετοῦσε οὔτε στὶς γαλέρες, οὔτε στὶς ἀγγαρεῖες⁶⁶. Χαρακτηριστικὰ λέει ὁ Mocenigo⁶⁷, ὅτι σὲ περίπτωσι πολέμου οἱ χωρικοὶ, ποὺ κτίζουν μὲ τὶς ἀγγαρεῖες τὰ τεῖχη, θὰ μείνουν ἔξω ἀπὸ αὐτὰ, ἐνῶ θὰ προστατευθοῦν οἱ ἀστοί, ποὺ κανένα κόπο καὶ καμμιά δαπάνη δὲν πρόσφεραν γιὰ τὸ ἔργο. Ἡ μόνη ἀστικὴ τάξη ποὺ ἐπιβαρύνεται εἶναι οἱ Ἐβραῖοι⁶⁸. Ὁ ἑλληνικὸς ἀστικός πληθυσμὸς (ὅπως ὁ πληθυσμὸς τῆς ὑπαίθρου) βέβαια ὑπέφερε, γιατί ἦταν ὑπόδουλος στοὺς Φράγκους, δὲν καταπιεζόταν ὅμως τόσο, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατη ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ του ἀνάπτυξη, ὅπως ὑποστηρίχθηκε. Στὴν πνευματικὴ ζωὴ, θρησκευτικὴ καὶ «θύραθεν», στὶς σπουδὲς καὶ στὴ μετάβασιν γι' αὐτὲς στὴ Δύση, ὑπῆρχε σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἐλευθερία καὶ ἐνθάρρυνση.

Δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀμφισβητήσῃ ὅτι τότε μιὰ κοινωνία φθάνει τὶς ἀνώτατες πνευματικὲς δυνατότητές της, ὅταν ἀποκτήσῃ καὶ ἀπόλυτη πολιτικὴ αὐθυπαρξία, ὅμως αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀξιόλογη κοινωνία χωρὶς αὐτόνομη πολιτικὴ ζωὴ. Ὑπῆρχε ἀξιόλογη ἑλληνικὴ κοινωνία στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη τοῦ 1600, ὅπως ὑπῆρχε καὶ στὴν ὀψιμη ρωμαϊοκρατίᾳ. Οἱ μεγάλες πόλεις τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μὲ τοὺς ναοὺς, τὰ θέατρα, τὰ ᾠδεῖα, τὶς θέρες καὶ τὶς βασιλικές τους, ἦταν βέβαια κέντρα μιᾶς ἀκμαίας ἑλληνικῆς κοινωνίας. Κοινωνία ἑλληνικὴ ὑπῆρχε ἐπίσης στὰ Ἐπιάνησι καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔνωσίν τους μὲ τὴν Ἑλλάδα. Πολὺ ἀνάλογη εἶναι ἡ περίπτωσι τῆς Κρήτης.

Πολλοὶ πιστεύουν ὅτι δὲ μποροῦσε νὰ ὑπάρξῃ ἀξιόλογη ἑλληνικὴ

⁶⁶) Zinkeisen, ἔνθ' ἄνωτ., IV, σελ. 692 καὶ σημ. 1 Πβ. Μνημεῖα, I, σελ. 45. Γιὰ τὴ ναυτικὴ (ὄχι ἐρευτικὴ) ὑπηρεσία τῆς plebe, Ζηροουχάκης, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 251. Πβ. Ξανθοῦδίδης, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 132. Ἡ παροχὴ στέγης δὲν ἔπαψε οὔτε μὲ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν στρατιῶνων τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ νεώτερα στοιχεῖα.

⁶⁷) Μνημεῖα I, σελ. 43.

⁶⁸) Ὑποχρεώσεις τους στὴν «Κρητικὴ Στιόα», 1909, σελ. 214.

κοινωνία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, επειδή η οικονομική δραστηριότητα του ελληνικού στοιχείου ήταν εξαιρετικά περιορισμένη. Ὡστόσο σ'ένα πῶδ συστηματικὸ κοίταγμα τῶν πηγῶν βρίσκει κανεὶς ἀρκετὲς ἐνδείξεις γιὰ τὸ ἀντίθετο. Οἱ τρέχουσες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν περιορισμένη οικονομικὴ ζωὴ τοῦ ελληνικοῦ στοιχείου στὴν Κρήτη ἀληθεύουν μόνο γιὰ τὴν παλαιότερη, μεσαιωνικὴ καὶ φεουδαλικὴ περίοδο τῆς βενετοκρατίας, στὴν ὁποία ἡ Βενετία ἔχει καὶ προσπαθεῖ νὰ διατηρήσῃ τὸ μονοπώλιο τῶν μεταφορῶν στὴ Μεσόγειο, προστατεύει τοὺς βενετοὺς ἐμπόρους καὶ πλοιοκτῆτες ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό τῶν κρητικῶν, καὶ ἐπιβάλλει περιορισμοὺς στοὺς δεύτεροὺς,⁸⁹ βάζοντας ἐμπόδια, ἀκόμη καὶ στὴν ἐξαγωγή τοῦ κρασιοῦ ἀπὸ τὴν Κρήτη⁹⁰.

Αὐτὴ τὴν εἰκόνα δὲ μποροῦμε νὰ τὴ μεταφέρουμε αὐτούσια, μὲ μιὰ αὐθαίρετη γενίκευση, καὶ στὸ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα, ὅπως ἔκαμε ὁ Ξανθουδίδης, πὺ μὲ βάση τὰ παλιὰ ντοκουμέντα τοῦ Noiret ὑποστήριξε γιὰ ὅλη τὴ περίοδο τῆς βενετοκρατίας ὅτι «ἡ εἰσαγωγή καὶ ἐξαγωγή γίνεται ὑπὸ ἐνετικῶν πλοίων καὶ ὑπὸ ἐνετικῶν ναυτικῶν καὶ ἐμπόρων» ὅτι ἡ Ἐνετία «πολὺ μικρὸν περιθώριον ἐνεργείας κατέλειπε εἰς τοὺς μὴ Ἐνετοὺς ὑπηκόους τῆς τοὺς θέλοντας νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς τὴν ναυτιλίαν καὶ ἐμπόριον» ὅτι «ἐλάχιστα ἐπεδόθησαν οἱ Κρητες κατὰ τὴν ἐνετοκρατίαν εἰς τὴν θάλασσαν . . . καὶ οὕτως κατέστησαν ἀπὸ νησιωτῶν ἠπειρωταί, ἀποζῶντες σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς γεωργίας» . . . καὶ «οὕτως ἐπληθύνθησαν κατὰ γράμμα ἢ παλαιὰ ρῆσις «ὁ Κρῆς ἀγνοεῖ τὴν θάλασσαν»⁹⁰. Ἡ ἄποψη αὐτὴ τοῦ Ξανθουδίδη, πὺ ἐπηρέασε πολὺ τὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ βίο τῆς ἐποχῆς, δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι στὶς μέρες του δὲν εἶχεν ἀρχίσει ἡ συστηματικὴ ἔκδοση τῶν βενετικῶν ἐκθέσεων.

Ὅπως ὅλες οἱ ἐποχὲς ἔτσι καὶ ἡ βενετοκρατία δὲν εἶναι μονοκόμματη, παρὰ παρουσιάζει μέσα στοὺς ἴδιους τοὺς κόλπους τῆς σημαντικὴ ἐξέλιξη καὶ διαφοροποίηση. Στὸ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα ἡ Βενετία δὲν εἶναι πιά ἡ κυριαρχοῦσα ναυτικὴ δύναμη στὴ Μεσόγειο, ὅπως ἄλλοτε. Δὲν εἶναι καθόλου ἀληθινὸ ὅτι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ οἱ εἰσαγωγὲς καὶ ἐξαγωγὲς γίνονται μόνο ἀπὸ Βενετοὺς ναυτικούς καὶ ἐμπόρους. Ἀπὸ ντοκουμέντα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, σχετικὰ μὲ τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις τῆς Ἀγγλίας μὲ τὴν Κρήτη, μαθῆνομε ὅτι ἡ εἰσαγωγή τῶν κρητικῶν κρασιῶν στὴν Ἀγγλία γίνεται ἀπὸ πλοῖα ἀγγλικά, κρητικὰ, τῆς Ραγούσας, τῆς Σικελίας, τῆς Γένοβας, τῆς Βενετίας, τῆς Ἰσπανίας

⁸⁹) Noiret, Documents, εἰσαγωγή τοῦ Haddecoeur, σελ. XIII καὶ XV.

⁹⁰) Ἐνετοκρατία, σελ. 169.

καὶ τῆς Πορτογαλλίας⁶¹. Τὸ ἀγγλικὸ χωρίο βάζει τὰ κρητικὰ πρῶτα ἀπὸ τὰ ξένα πλοῖα, καὶ δὲν ὑπάρχει καμμιά ἐνδειξὴ ὅτι τὰ πλοῖα αὐτὰ ἀνήκουν μόνον σὲ «βενετούς» τῆς Κρήτης⁶².

Ἀρκετὰ νωρὸς συναντοῦμε κρητικούς πλοιοκτῆτες, ἐμπόρους καὶ ναυτικούς μὲ ἑλληνικὰ ὀνόματα. Ἀνάμεσα στὰ καράβια, ποὺ πῆγαν νὰ βοηθήσουν στὰ 1453 τὴν Πόλη εἶναι «καράβια τρία κρητικά», τοῦ Σ γ ο υ ρ ο ὦ, τοῦ Ὑ α λ ι ν ᾶ, καὶ τοῦ Φ ι λ ο μ ᾶ τ η, ὅπως εἶναι γνωστό. (Πβ. ἓνα ἐνθύμημα σὲ χειρόγραφο τοῦ Βρεττ. Μουσείου κ.ά.)⁶³. Ὁ Μο-resini στὰ 1629 ἀναφέρει τὸν πλοιοκτῆτη Φ λ ι σ κ ο ὦ ν η⁶⁴, ποὺ τὸν ξαναβρίσκομε — πιθανώτατα τὸν ἴδιο — στὸν καταλόγο τῶν ἄ σ τ ῶ ν τοῦ Χάνδακα στὸ χρονικὸ τοῦ Τρίναν (1644)⁶⁵. Ἐλληνας εἶναι καὶ ὁ ἔμπορος (mercante) Δ η μ ῆ τ ρ η ς Ζ ᾶ χ ο ς⁶⁶, ὁ πλοιοκτῆτης Γ ι ὡ ρ ῆ ς Π α κ ὸ π ο υ λ ο ς ἀπὸ τὸ Χάνδακα (Candiotto), ποὺ ἓνα πλοῖο του ἔρχεται ἀπὸ τὴν Πόλη στὰ 1592⁶⁷, ὁ πλοίαρχος καὶ μοναχὸς Μ η τ ρ ο φ ᾶ ν η ς Φ α σ ι δ ὸ ν η ς⁶⁸. Ὁ Foscarini ἀλλάζει τοὺς ἀνίκανους «σοπρακόμιτους» (κυβερνήτες) τῶν πολεμικῶν πλοίων (γαλερῶν), ποὺ ἔξοπλίζονται στὴν Κρήτη μὲ εἰκοσιπέντε ἐμπειροὺς στὴ θάλασσα «ἀστούς τῆς Κρήτης»⁶⁹. Δημοτικὰ τραγούδια κρητικά, τῆς ἐποχῆς τῆς Βενετοκρατίας χωρὶς ἀμφιβολία, μιλοῦν γιὰ κρητικὰ καράβια καὶ κρητικούς ναυτικούς⁷⁰. Τέλος στὶς κρητικὲς κωμωδίες, τὸ Φορτουνάτο καὶ τὸ Στάθη, ποὺ δίνουν μιὰ ζωνιανὴ εἰκόνα τοῦ βίου τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης, συναντοῦμε κρητικούς «πραματευτές» (ἐμπόρους), ποὺ ἄ-

⁶¹) Lowder, Candie Wyne, «Ἑλληνικά», 12, 1952, σελ. 97 ἔξ.

⁶²) Δὲν ὑπάρχει ἐπίσης καμμιά ἐνδειξὴ γιὰ τὴν ἰσχύ τῆς «ἀρχῆς τῆς dominante» στὶς κρητικὲς ἐξαγωγές, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κάθε ἐμπόρευμα εἰσαγόμενον ἢ ἐξαγόμενον ἔπρεπε νὰ περάσῃ ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ νὰ φορολογηθῇ καὶ ἐκεῖ διπλά. Ἡ ἀρχὴ αὕτη ἴσχυε στὰ Ἐπτάνησα κατὰ τὸν Ἀ ν δ ρ ε ᾶ δ η, L' administration financière et économique de Venise, L' Acropole, 1, Janvier - Mars 1926, σελ. 18 - 19.

⁶³) Ms Add. 30460, folio 1 verso. Ἡ παραπομπὴ ὀφείλεται στὸ φίλο νεο-ελληνιστὴ κ. Gareth Morgan. Πρόκειται γιὰ πλοῖα ἐμπορικὰ («χοντρά κατέργα» galee grosse), ποὺ ὅπως λέει ὁ Molmenti (βλ. παραπομπὴ πιὸ κάτω) μπορούσαν σὲ ὦρα ἀνάγκης νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ σὰν πολεμικά.

⁶⁴) Μ ν η μ ε ῖ α, II, σελ. 101.

⁶⁵) «Κρητικὰ Χρονικά», Γ' σελ. 50.

⁶⁶) Μ ν η μ ε ῖ α, II, σελ. 134. Γιὰ τοὺς Ἑλληνας ἐμπόρους ἀδελφοὺς Κ ο υ ρ ι α χ τ ο ὦ ς, I. Καλιτσουνάκης, ΒΕΚΣ, Α', σελ. 352.

⁶⁷) Μ ν η μ ε ῖ α, III, σελ. 67.

⁶⁸) «Κρητικὰ Χρονικά», Ε', σελ. 271.

⁶⁹) Zinkeisen, ἐνθ' ἄνωτ., IV, σελ. 718.

⁷⁰) Κ ρ ι ᾶ ρ η ς, Πλήρης Συλλογὴ κ.λ., 1921, σελ. 333, 341.

γοράζουν πλοῖα⁷¹, καὶ «κρητικὰ ξύλα» (=καράβια)⁷². Οἱ πληροφορίες γιὰ Ἑλληνες ναυτικούς καὶ ἔμπορους στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη μποροῦν νὰ πολλαπλασιαστοῦν, ἂν ἐρευνήσῃ κανεὶς συστηματικὰ τὶς πηγές.

Ὑπάρχουν πολλοὶ ξένοι ἔμποροι στὴν Κρήτη αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ ὁ Garzoni λέει ρητὰ ὅτι «οἱ περισσότεροὶ ἔμποροὶ εἶναι ξένοι⁷³», ὅμως ὑπάρχει καὶ ντόπιο ἐμπορικὸ στοιχεῖο, ποὺ τοὺς συναγωνίζεται: «Ὑπάρχουν πολλοὶ Ἴταλοί, ποὺ καταγίνονται μὲ τὸ ἔμπόριο, ὅπως κάνουν καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀστούς (Ἑλληνες ὅπως εἶδαμε) ἀπὸ τοὺς ὁποίους μερικοὶ ἐπιφανεῖς εἶναι πολὺ ἔμποροι καὶ πλούσιοι», γράφει ὁ Foscarini⁷⁴.

Μιὰν ἐντελῶς ἀλλιότιχη εἰκόνα ἀπὸ ἐκείνη, ποὺ μᾶς ἔδωσε ὁ Ξανθοῦδίδης γιὰ τὶς σχέσεις τῶν ἐλλήνων τῆς Κρήτης μὲ τὴ θάλασσα, μᾶς δίνουν οἱ Βενετοὶ προβλεπτές, καὶ ἡ ἀξιοπιστία τους δὲ μπορεῖ ν' ἀμφισβητηθῆ, ἀφοῦ φαίνονται τόσο ἀντικειμενικοὶ στὴν περιγραφή τῆς δυστυχίας τῶν παροίκων. Ὁ Garzoni ἐπιβεβαιώνει στὰ 1584 τὸν ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στὸ ἐλληνικὸ καὶ ἰταλικὸ ἔμπορικὸ στοιχεῖο καὶ μιλεῖ γιὰ καθημερινὴ αὔξηση τῆς ναυτιλίας καὶ ἀθρόα κατασκευὴ πλοίων στὸ νησί⁷⁵.

Ὁ Mocenigo στὰ 1589 μιλεῖ γιὰ τὴ μεγάλη ἐπίδοση τῶν (ἐλληνικῶν ὅπως εἶδαμε) λαϊκῶν τάξεων τῶν κρητικῶν πόλεων (κυρίως τοῦ Χάνδακα καὶ τῶν Χανίων) στὴ ναυτιλία καὶ γιὰ τὴ δραστηριότητά τους, ποὺ ἀπλώνεται σ' ὀλόκληρη τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Στὶς μεταφορὲς τῶν περιοχῶν αὐτῶν φαίνεται ὅτι κυριαρχοῦν οἱ κρητικοὶ ναυτικοὶ εὐκολονόμενοι βέβαια ἀπὸ τὴν κοινότητα τῆς γλώσσας. «Ταξιδεύουν ὅταν εἶναι εἰρήνη, στὴ Συρία, τὴν Ἀλεξάνδρεια, τὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ Αἶγατο καὶ ἄλλους τόπους τῆς Τουρκίας μὲ κάθε εἶδος πλοῖα καὶ καΐκια»· «Ἐχει γίνεῖ παροιμία», λέει ὁ Mocenigo,

⁷¹) Φορτουνάτος, Δ', 559, πβ. εἰσαγ. σελ. 12.

⁷²) Στάθης, Α', 255.

⁷³) Ξηροουχάκης, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 251.

⁷⁴) Zinkeisen, ἐνθ' ἄνωτ., IV, σελ. 693, σημ. 1: vi sono anco molti Italiani, che fanno mercantie, come fanno anco molti delli Cittadini, de quali alcuni principali sono molto commodi et ricchi. Ὅτι οἱ mercanti τοῦ κατολόγου τοῦ Trivan δὲν ἀντιπροσωπεύουν ὄλο τὸ ἔμπορικὸ στοιχεῖο τοῦ νησιοῦ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν συμπεριλαμβάνονται σ' αὐτοὺς οἱ Ἑβραῖοι, ποὺ ἦταν κυριώτατα ἔμποροι.

⁷⁵) Ξηροουχάκης, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 251: le navigazioni ogni giorno si fanno maggiori per la quantità dei vascelli, che si fabricano in quell' isola.

«ὅτι ὅταν γεννιέται ἕνας ἀπὸ τὶς τάξεις αὐτὲς στὶς πόλεις γεννιέται ἕνας ναυτικός⁷⁶».

Ἐν τῷ *Moresini*⁷⁷ ἀναφέρει στὰ 1629 ὅτι τὸ τεχνικὸ προσωπικὸ τοῦ ναυπηγείου τοῦ Χάνδακα κάνει τὴν πρόταση νὰ ναυπηγῆ κάθε χρόνο μιὰ γαλέρα (*galea, galea suttil*, «κάτεργο» = πολεμικὸ πλοῖο), ἢ ἕνα γαλιόνι (*galeone, galea grossa*, «χοντρὸ κάτεργο» = ἐμπορικὸ πλοῖο)⁷⁸. Ὁ προβλεπτὴς συνηγορεῖ γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ δευτέρου, λέγοντας ὅτι «ὁ τόπος ἔχει μεγάλη κλίση στὴ θάλασσα». (*il paese è inclinatissimo alla navigazione*) καὶ ἐπιθυμεῖ τὴν κατασκευὴ ἐμπορικῶν πλοίων. Ἀπὸ τὸν ἴδιο μαθαίνομε τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὅποιο περνοῦν τὰ ναυπηγούμενα πλοῖα στὰ χέρια τῶν ἰδιωτῶν. Ἀφοῦ κατασκευαστοῦν (ἀπὸ μισθωτοὺς ντόπιους τεχνίτες καὶ μὲ ὕλικά, πού ἔρχονται ἀπὸ τὴ Βενετία), προσφέρονται στοὺς ἀγοραστὲς μὲ ἐγγύηση καὶ αὐτοὶ τὰ ἐξοφλοῦν μὲ δόσεις. Ἡ δυνατότητα νὰ ἀποκοτῶν κρητικοὶ ἰδιῶτες κάθε χρόνο ἕνα πλοῖο δείχνει βέβαια μιὰ ἀκμαία τάξη πλοιοκτητῶν. Δὲν ὑπάρχει καμμιά ἐνδειξη ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀποκλείονται ἀπὸ τὶς ἀγορές. Ἀντίθετα *paese* στὴ γλῶσσα τῶν ἐκθέσεων σημαίνει τὸ ντόπιο στοιχεῖο καὶ εἶδαμε πῶς πάνω νὰ συνδέεται ρητὰ ἡ ναυτιλιακὴ δραστηριότητα τοῦ στοιχείου αὐτοῦ μὲ τὴ λειτουργία τῶν κρητικῶν ναυπηγείων.

Σωστότερα, νομίζω, ἀπὸ τὸν Ξανθοῦδίδη εἶδαν τὴν ἐμπορικὴ καὶ ναυτικὴ ἀκμὴ τῆς κρητικῆς κοινωνίας σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ὁ *W. Miller*⁷⁹, ὁ *N. Σταυράκης*⁸⁰, ὁ καθηγ. *I. Καλιτσουνάκης*⁸¹, καὶ ἀκόμη ὁ *Ψιλᾶκης*⁸².

Ἐνα ἄλλο στάδιο ἐνεργείας ἦταν γιὰ τὸ ἀστικὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο τῆς Κρήτης ὁ δανεισμὸς χρημάτων, στὸν ὅποιο, ὅπως καὶ στὶς ἐξαγωγές, συναγωνίζεται τοὺς Ἑβραίους ἀπὸ τὸ *ΙΕ'* αἰῶνα⁸³, καὶ ἐπίσης

⁷⁶) *Μνημεῖα*, I, σελ. 23: *Questi navigano in tempo di pace nella Soria, in Alessandria, in Const.li in Archipelago et in altri luogi della Turchia con ogni sorte di vasseli et di barche.*

⁷⁷) *Μνημεῖα*, II, σελ. 62 - 64.

⁷⁸) *Πβ. Molmenti, La storia di Venezia nella vita privata*, I, σελ. 209 - 10 καὶ 215, ὅπου εἰκόνα πολεμικῆς γαλέρας.

⁷⁹) *Essays*, σελ. 197 - 8.

⁸⁰) *Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, 1890*, σελ. 139: «ἡ ναυτικὴ αὐτῶς ἐμπορία μεγάλην λαβῶσα ἐπίδοσιν συνείλεσεν εἰς τὸ νὰ ἀποκτησῶσι πολλοὶ τῶν ἰθαγενῶν περιουσίας ἀξιολόγους».

⁸¹) Ἐνθ' ἄνωτ.

⁸²) *Ἱστορία τῆς Κρήτης, Παράρτ. Β' μέρος*, σελ. 81.

⁸³) Ἡ πληροφορία προέρχεται ἀπὸ τὴν κρητικὴ τῆς μελέτης τοῦ *Starr, Jewish Life in Crete*, στὰ «Κρητικὰ Χρονικά», Δ', σελ. 367.

ὀρισμένες ἀκμαῖες βιοτεχνίες, ὅπως ἡ κατασκευὴ βαρελιῶν γιὰ τὴ μεγάλη ἐξαγωγή τοῦ κρασιοῦ καὶ τοῦ λαδιοῦ⁸⁴, ἡ μεταξουργία, ἡ βυρσοδεψία, οἱ βιοτεχνίες τῶν βαφικῶν ὑλῶν, τοῦ κεραιοῦ, καὶ τῆς ξυλογλυπτικῆς, ποὺ τὰ προϊόντα τους ἐξάγονται σὲ σημαντικὴ κλίμακα⁸⁵. Στὶς βιοτεχνίες αὐτὲς ἐργάζεται ὁ κυρίως «λαός» (plebe), ἐνῶ ἓνα ἄλλο τμῆμα του ἀποτελεῖ, ὅπως εἶδαμε, τὰ πληρώματα τῶν πλοίων.

Ἡ μικρὴ αὐτὴ ἀστική κοινωνία γνώρισε στὴν τελευταία περίοδο τῆς βενετοκρατίας μιὰ οικονομικὴ ἀκμὴ, ἀρκετὴ γιὰ νὰ ὠφεληθοῦν ὅλα τὰ συνθετικά της στοιχεῖα. Ἡ Κρήτη εἶναι ἡ μόνη ἑλληνικὴ χώρα, ποὺ ἀνέπτυξε σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἓνα ἐμπόριο ἐξαγωγικὸ σὲ μεγάλη κλίμακα καὶ ὄχι ἀπλᾶ διαμετακομιστικὸ, ὅπως τὸ ἐμπόριο τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου. Ὁ Gerland εἶναι ἐκεῖνος, ποὺ εἶδε τὴ μεταβολή, ποὺ χωρίζει στὰ δύο τὴν οικονομικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης, καὶ μίλησε γιὰ μιὰ «Änderung des ganzen Wirtschaftsystems», γιὰ τὴν «Einführung eines neuen Produktionszweiges, durch den es gelang die schlummernden Kräfte der Insel zu wecken und die Bewohner einem ungeahnten Wohlstand entgegenzuführen»⁸⁶. Τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ τὴ συνδέει ὁ Gerland μὲ τὴ γενικὴ ὑψωση τοῦ βιωτικοῦ ἐπιπέδου καὶ τὴν ἔνταση τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος στὸ ΙΕ' αἰῶνα σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη, καὶ σ' αὐτὴν ἀποδίδει τὴν εἰρήνευση, ποὺ ἀκολουθεῖ τίς αἱματηρῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεις τοῦ ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνα. Ἡ ἀλλαγὴ, σύμφωνα μὲ τὸν Gerland, συνίσταται στὸ ὅτι προϊόντα μικρῆς ὥς τότε σημασίας ἔγιναν ξαφνικὰ κύρια εἶδη ἐξαγωγῆς⁸⁷.

Στοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς βενετοκρατίας, ἡ Κρήτη εἶναι χώρα κυρίως σιτοπαραγωγικὴ· ὅμως καὶ σ' αὐτὸ τὸ διάστημα κερδίζουν ὀλοένα ἔδαφος τὰ μελλοντικὰ κύρια προϊόντα⁸⁸. Στὸ ΙΕ' αἰῶνα γίνε-

⁸⁴) Εὐανθουδίδης, Ἑνετοκρατία, σελ. 166.

⁸⁵) Πβ τοὺς καταλόγους τοῦ Ραχί, ΕΕΚΣ Γ', σελ. 391.

⁸⁶) Kreta als venetianische Kolonie, Historisches Jahrbuch, XX, 1893, σελ. 19 ἔξ.

⁸⁷) Ὁ Gerland ἐπιμένει πολὺ στὴν εἰσαγωγή τοῦ ζαχαροκάλαμου στὴν Κρήτη, ποὺ ὅμως ἔμεινε πάντα δευτερεύον εἶδος· γι' αὐτὸ δὲν εἶναι σωστὴ ἡ ὑπόθεσή του, αὐτ. σελ. 21, ὅτι στὴν ἀρχὴ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα ἡ Κρήτη ἐξέφευγε οικονομικά, ἐπειδὴ δὲ μποροῦσε νὰ συναγωνισθῇ τὴ ζάχαρη τῆς Μαδέρας καὶ τῆς Ἀμερικῆς. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ μεταφέρῃ τὴν εἰκόνα τῆς παρακμῆς τοῦ βενετικοῦ κράτους στὸ ΙΖ' αἰῶνα στὴν κρητικὴ οικονομικὴ ζωὴ τῆς ἴδιας ἐποχῆς δὲ φαίνεται γερὰ βασισμένη.

⁸⁸) Οἱ παραγωγοὶ - τιμαριτοῦχοι προσπαθοῦν νὰ ἐκποτίσουν τὰ ξένα προϊόντα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κρητικὴ ἀγορά, μὲ τὴν ἀπαγόρευση ἢ τὴ βαρεῖα φορολογία τοῦ εἰσαγόμενου κρασιοῦ, Σπ. Θεοτόκης, Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἔρευνα τῶν μνημείων τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, 1926, σελ. 40, 43.

ται ἤδη μεγάλη ἔξαγωγή κρασιῶν, πού ἔρχονται καὶ τὰ παίρνουν «πλοῖα ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου» ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ περιηγητὴς Buondelmonti⁸⁹. Τὸ ΙΣΤ' αἰῶνα τὰ κρητικὰ κρασιὰ ἐξάγονται στὴ Γερμανία, Γαλλία, Βοημία, Ἀγγλία, Πορτογαλλία, Κωνσταντινούπολη, Μαύρη Θάλασσα, Ἀλεξάνδρεια· στὴν τελευταία αὐτὴ πόλη «δὲν ξοδεύονται ἄλλα κρασιὰ παρὰ μόνο κρητικά»⁹⁰.

Ὁ Knolles στὰ 1603 γράφει ὅτι ἡ Κρήτη εἶναι «now most famous through a great part of the world for the good malmesey, which there growth, and is from thence in great abundance sent into many farre countries», Ἡ κρητικὴ μαρτυρία αὐτὴ ὅπως καὶ ἡ ἀνάλογη μαρτυρία τοῦ Belon καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Πορτογάλλοι στὰ 1421 μεταφύτεψαν στὴ Μαδέρα κλήματα «μαλβαζίας» ἀπὸ τὴν Κρήτη⁹¹, πείθουν ὅτι μαλβαζία αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὀνομάζεται ἓνα κρασι κρητικὸ, πού ἀπὸ μιὰ σύγχυση συνδέθηκε μὲ τὴ Μονεμβασία (Malvasia)⁹².

Μιὰν ἰδέα γιὰ τὸ ρόλο, πού παίξει ἡ Κρήτη στὴν ἐμπορικὴ κίνηση τῆς Δύσης καὶ τῆς Ἀνατολῆς ἤδη στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα μᾶς δίνει τὸ Βενετικὸ ἐμπερικὸ βιβλίο τοῦ Ραχί, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ δύο κύριες κρητικὲς πόλεις, ὁ Χάνδακας καὶ τὰ Χανιά ἀνταλλάσσουν προϊόντα μὲ τὸ Lanzano, τὴ Λαμιέττα, τὴ Βενετία, τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Τρίπολη, τὴν Τύνιδα, τὴν Ἀλεξάνδρεια, τὴν Κέρκυρα, τὸ Βασίλειο τῆς Νεαπόλεως, τὴν Πούλια⁹³.

Ἀπὸ τὴν πρώτη αὐτὴ περίοδο τῶν μεγάλων κρητικῶν ἔξαγωγῶν τὸ λάδι ἀπουσιάζει. Ὁ Buondelmonti (βλ. ἄνωτ.) λέει κρητὰ ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἔλαιῶνες στὴν Κρήτη, καὶ μ' αὐτὸ συμφωνοῦν οἱ κατάλογοι τῶν ἐξαγομένων κρητικῶν προϊόντων τοῦ Ραχί, πού δὲ μιλοῦν γιὰ ἔξαγωγή, παρὰ γιὰ εἰσαγωγή λαδιῶν ἀπὸ τὴν Τρίπολη, τὴν Τύνιδα

⁸⁹) Cornelius, Creta Sacra, I, σελ. 9.

⁹⁰) Pashley, Travels in Crete, II, σελ. 53 - 56 Κατὰ τὸ Foscarini ἐξάγονται ἐξήντα χιλιάδες βαρέλια (botte) τὸ χρόνο, αὐτ., σημ. 34. Οἱ ἀριθμοί, πού δίνει ὁ Ξανθοῦδίδης, γιὰ τὶς ἐξαγομμένες ποσότητες τῶν εἰδῶν Ἐνετοκρατία, σελ. 165, 166, δὲν εἶναι σωστοί.

⁹¹) Αὐτ., σελ. 53 ἡ πληροφορία τοῦ Belon, σελ. 54. σημ. 42· τὸ χωρίο τοῦ Knolles, αὐτ., σελ. 56. Πβ καὶ τὴ γερμανικὴ «Κοσμογραφία» τοῦ 1628, I. Καλιτσοννάκης, ΕΕΚΣ, Α', σελ. 356.

⁹²) Σωστὴ εἶναι ἡ σύνδεση τοῦ κρασιοῦ malvasia, malvoisie, malmesey, μὲ τὸ γνωστὸ καὶ σήμερα μαλεβιζώτικο κρασί τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν Ξηροσχάκη, ΕΕΚΣ, Γ' σελ. 242.

⁹³) ΕΕΚΣ, Γ', σελ. 241 - 296. Τὰ κρητικὰ προϊόντα πού ἀναφέρει ὁ Ραχί εἶναι κρασί, κερὶ, μέλι, τυρὶ, μετάξι, ὀπωρικά, βαφικὲς ὕλες, μπαμπάκι, σκαλιστὲς κασέλες.

καὶ τὴν Κέρκυρα⁹⁴. Ἀργότερα γίνεται μεγάλη πρόοδος καὶ σ' αὐτὸ τὸν τομέα. Ὁ Mocenigo καὶ ὁ Quirini μιλοῦν γιὰ τὴ μεγάλη ἀφθονία τοῦ εἴδους⁹⁵ καὶ Mogesini στὰ 1629 ἀνεβάζει τὸ ἐξαγόμενο λάδι σὲ τεράστιες ποσότητες⁹⁶ καὶ περιγράφει μὲ ζωηρότητα τὴν ἐντατικὴ ἐξαγωγή (vasselli intieri) τῶν ἄλλων εἰδῶν⁹⁷. Ἀπὸ τὶς πρὶο σημαντικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐνταση τῆς ἐμπορικῆς κίνησης, καὶ τὸν προοδευμένο χαρακτήρα τῆς κρητικῆς οἰκονομίας σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ εἶναι ἡ ἀνησυχαστικὴ γιὰ τοὺς προβλεπτὲς ἐξάπλωση τῆς καλλιέργειας ἑνὸς εἴδους εἰς βάρους ἄλλου⁹⁷.

Στὴ ζωηρὴ αὐτὴ ἐμπορικὴ κίνηση ἤρθε νὰ προστεθῆ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα ὁ βενετοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1569-1573 (ποῦ τελείωσε μὲ τὸ ὀριστικὸ χάσιμο τῆς Κύπρου καὶ τὴν ἀκαρπη ναυτικὴ νίκη στὴ Ναύπακτο), καὶ ἡ ἀπὸ τότε διάθεση μεγάλων ποσῶν ἀπὸ τὴ Βενετία γιὰ ὀχρωματικὰ ἔργα καὶ γιὰ κάθε ἄλλη πολεμικὴ ἐτοιμασία στὴν Κρήτη, ὅπως καὶ ἡ ἐγκατάσταση σημαντικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων σ' αὐτὴν. Ὁ Mocenigo στὰ 1589, λέει ὅτι ἡ αὔξηση τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων στὴν Κρήτη κατὰ τὸν πόλεμο εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὕψωση τῶν τιμῶν ὄλων τῶν εἰδῶν καὶ τὴν ὀλοκληρωτικὴ κατανάλωση προϊόντων ποῦ πρὶν δὲν εὔρισκαν ἀγοραστῆς. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο «σχεδὸν ὅλοι οἱ εὐγενεῖς καὶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους (τοὺς ἀστουὺς) ἔγιναν εὐποροὶ καὶ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς πλουσιώτατοι». Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει τὴ μεγάλη πολυτέλεια, ποῦ περιβάλλει τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τῶν πλουσίων σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ ποῦ δὲν εἶχε παρατηρηθῆ πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο⁹⁸. Τὴν εὐρωστία, ποῦ γνώρισε ἡ Κρήτη μετὰ τὴν ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου παρατήρησε καὶ ὁ Ν. Τωμαδάκης καὶ συνδύασε μ' αὐτὴν τὴν ἀκμὴ τοῦ πολιτισμοῦ⁹⁹.

⁹⁴) Αὐτ., σελ. 281, 289. Στὰ 1356 εἶχε ἀπαγορευθῆ ἡ ἐξαγωγή τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἐπειδὴ δὲν ἀρκοῦσε ἡ παραγόμενη ποσότητα, Σ π. Θεοτόκης, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 46.

⁹⁵) Μ ν η μ ε ἰ α, I, σελ. 148, Quirini, Relazione, σελ. 21.

⁹⁶) Nelle buone annate si può estrarer cinquecento mille misticchi d'oglio, Μ ν η μ ε ἰ α, II, σελ. 103. Γιὰ τὴν ἀντιστοιχία μὲ τὰ σημερινὰ μέτρα, Ξ α ν θ ο υ δ ἰ δ η ς, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 165.

⁹⁷) Μαλβάζιου, μοσχάτα, τυρί, σταφίδα, μέλι, βαφικὲς ὕλες, Μ ν η μ ε ἰ α, II, σελ. 104. Περισσότερα ἀπὸ σαράντα πλοῖα φορτῶνουν κάθε χρόνο στὴν Κρήτη διάφορα προϊόντα μόνο γιὰ τὴ Βενετία, αὐτ., σελ. 133 - 4.

⁹⁸) Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ποῦ χαρακτηρίζει τὴν οἰκονομία τῆς τελευταίας βενετοκρατίας στὴν Κρήτη δὲν τὸ πρόσεξε ὁ Gerland, ἀντίθετα πρὸς τὸν Ξ α ν θ ο υ δ ἰ δ η ς, Ἐνετοκρατία, σελ. 165 - 6. Πβ. Mocenigo, Μ ν η μ ε ἰ α, I, σελ. 185.

⁹⁹) Μ ν η μ ε ἰ α, I, σελ. 207.

⁹⁹) «Ἑλλην. Δημοουργία», 131, σελ. 75 (Ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν Ἀ γ γ λ ο ε λ λ η ν ι κ ῆ Ἐ π ι θ ε ῶ ρ η σ η, I, 80, σελ. 19 ἔξ.

Μὲ τὴν τουρκικὴ κατάρκτηση ἡ ζωὴ στὴν Κρήτη ἀλλάζει ριζικά. Ἡ εἰκόνα τῆς ἀκμαίας κρητικῆς κοινωνίας, ποὺ περιγράψαμε πρὶ πάντων ξεφανίζεται. Ἡ ἐμπορικὴ ζωὴ μαραίνεται, τὸ νησί ξαναγυρίζει σὲ μιὰ κλειστὴ ἀγροτικὴ οἰκονομία, τὰ πλούσια ἀστικά κέντρα παρακμάζουν. Ἀργότερα γίνεται πάλι ἐξαγωγή λαδιῶν, σὲ μικρότερη ὅμως κλίμακα· τὸ κρητικὸ κρασί χάνει ὀριστικὰ τὴν παλιὰ δόξα του. Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰῶνα ὁ Tournefort γράφει· *Candie est la carcasse d'une grande ville, bien peuplée du temps des venitiens, marchande, riche et tres forte*¹⁰⁰. Γενικὰ ὑπάρχει κάποια ἀναλογία σ' αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη ἀνθηροῦ ἀστικοῦ βίου στὴν τελευταία βενετοκρατία στὴν Κρήτη καὶ στὴν ἀνάλογη ἀνάπτυξη, ποὺ παρατηρήθηκε στὴν ὄψιμη τουρκοκρατία σὲ ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχές.

Ἡ παρέκβαση γύρω ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς συνθῆκες ἦταν ἀπαραίτητη, γιὰ νὰ ὀλοκληρωθῆ ἡ εἰκόνα τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς κοινωνίας, μέσα στὴν ὁποία γεννήθηκε ἡ κρητικὴ λογοτεχνία. Εἶναι ἐντελῶς βέβαιον ὅτι στὴν τελευταία περίοδο τῆς βενετοκρατίας τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο τῶν κρητικῶν πόλεων, ἀποκλεισμένο ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ζωὴ, εἶχε βρεῖ μὲ τὴν ἔμφυτη εὐστροφία καὶ ἐπιχειρηματικότητά του πεδίο ἐνεργείας στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ, μετέχοντας ἰσότιμα μὲ τοὺς ξένους στὸ ἐμπόριο. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μὲ τὴν εὐρωστία καὶ τὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ του ἔδωσε τὸν τόνο στὴν κρητικὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς, μεταβάλλοντας τὴν σὲ κοινωνία οὐσιαστικὰ ἑλληνική.

Ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ βενετικοῦ στοιχείου στὴν Κρήτη ἀποτελεῖ μιὰ πραγματικότητα, ποὺ δὲ μπορούμε νὰ τὴν ἀγνοήσωμε. Βενετία καὶ βενετικὴ φεουδαρχία τῆς Κρήτης εἶναι δύο πράγματα χωριστά. Ἡ Βενετία ἦταν μιὰ ἀριστοκρατία ἐμπόρων, ποὺ ἐγκατέστησε τὸ φεουδαλικὸ σύστημα στὴν κτήση τῆς, γιὰ νὰ τὴν ἐξασφαλίσῃ στρατιωτικὰ ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο, ὅμως οἱ σχέσεις ἀποίκων καὶ Βενετίας νωρὶς πῆραν τὴ μορφή τοῦ ἀνταγωνισμοῦ διαφορετικῶν συμφερόντων. Ἱστορικοὶ συνέκριναν τὶς ἀποχωριστικὲς τάσεις τῶν Βενετῶν τῆς Κρήτης μὲ τὴν ἀποσπίρτηση τῶν βρετανικῶν ἀποικιῶν κατὰ τοὺς νέους χρόνους. Ἡ ἀποξένωση τῶν ἀποίκων ἀπὸ τὴ Μητρόπολη, ποὺ συνδυαζόταν μὲ τὴν ὄλο καὶ πρὶ βαθεῖα ἀφομοίωσή τους ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ περιβάλλον, μέσα στὸ ὁποῖο ζοῦσαν στὴν Κρήτη, πῆρε συνειδητὰ κρητικὸ καὶ ἀντιβενετικὸ χαρακτῆρα στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1363, ποὺ κήρυξε τὴ Δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Τίτου, ἀλλάζοντας τὸν πατροπαράδοτον προσάτη τῆς Βενετίας μὲ τὸν πολιοῦχο τοῦ Χάνδακα. Ὁρισμένοι Βενετοὶ εἶχαν τότε ἐπίσημα δεχτῆ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα¹⁰¹.

¹⁰⁰) *Relation d'un voyage du Levant, 1717, I, σελ. 39.*

¹⁰¹) *Ξανθοῦδίδης, Ἑνετοκρατία, σελ. 88 ἔξ., 93.*

Οἱ ἐκθέσεις τῶν προβλεπτῶν καὶ συνδίκων τὸ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα ἐπιβεβαιώνουν τὸν ἐξελληνισμό τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ ἐγκατεστημένου στὴν Κρήτη βενετικοῦ στοιχείου, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀλλαγῆς τῆς γλώσσας, τοῦ δόγματος, καὶ τῶν ἠθῶν. «La colonia in maggior parte è fatta greca», λέει ὁ Foscarini, «... hanno del tutto perso la cognitione et intelligentia della lingua italiana»¹⁰². Ὁ Garzoni γράφει ὅτι τόσο ἔχει παλιώσει ἡ ἰταλικὴ καταγωγή τῶν εὐγενῶν, βενετῶν καὶ κρητικῶν, ὥστε κι αὐτοὶ (ὅπως οἱ ἄστοι καὶ ὁ λαὸς) «μποροῦν νὰ ὀνομαστοῦν Ἕλληνες»¹⁰³.

Ὁ Mocenigo¹⁰⁴ ἀποδίδει τὸν ἐξελληνισμό τοῦ βενετικοῦ στοιχείου στὶς ἑλληνίδες, πὺν ἐπέβαλαν στοὺς συζύγους τῆ γλώσσα καὶ τὸ δόγμα τους. Παλαιότερα εἶχε γράψει ὁ Ἀποστόλης, μιλώντας ὡς παπικός, ὅτι εἶναι σχισματικοὶ (δηλ. ὀρθόδοξοι) «πάντες οἱ ἐν τῇ Κρήτῃ σχεδόν»¹⁰⁵. Στὴν ἐποχὴ πὺν μᾶς ἐνδιαφέρει, ἡ κρητικὴ κοινωνία παρὸς σιάζεται σχεδὸν ἐνιαῖα ὀρθόδοξη, καὶ ἀντιδρᾷ ἔντονα στὰ κηρύγματα τῆς παπικῆς προπαγάνδας¹⁰⁶. Μιὰ μικρὴ καθολικὴ μειοψηφία μέσα σ' αὐτὴ τὴν ὀρθόδοξη κοινωνία ἀποτελοῦν οἱ Βενετοὶ εὐγενεῖς, πὺν ἀναγκάζονται ν' ἀκολουθοῦν τὸ λατινικὸ δόγμα μὲ τὴν ἀπειλὴ τῆς ἔκπτωσης ἀπὸ τὴν εὐγένεια, κατὰ τὴν κατηγορηματικὴ μαρτυρία τοῦ Mocenigo (βλ. ἄνωτ.). Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὠρισμένοι βενετικοὶ οἴκοι πὺν διατηρήθηκαν ἀκμαῖοι ὡς τὸ τέλος, κράτησαν μαζί μὲ τὸ λατινικὸ δόγμα καὶ τὸ συναίσθημα κάποιου δεσμοῦ μὲ τὴ Βενετία, ὡστόσο οὔτε σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι δὲ μποροῦμε νὰ μιλήσωμε γιὰ μιὰ βενετικὴ συνείδησι τοῦ βενετικοῦ στοιχείου τῆς Κρήτης. Ὑστερα ἀπὸ τὴ μακραίωνη ἐγκατάστασή τους στὴν Κρήτη, ἡ συνείδησή τους εἶναι κυριώτατα κρητικὴ. Βενετοκρητικοὶ ὅπως ὁ ἐκδότης τῆς Ἐρωφίλης Γραδενίγος, πὺν συνοδεύουν ἐπιδεικτικὰ τὸ ὄνομά τους μὲ τὸ

¹⁰²) Zinkeisen, ἔνθ' ἄνωτ., IV, σελ. 658, σημ. 2.

¹⁰³) Ξηροχάκης, Ἡ Βενετοκρατομένη Ἀνατολή, σελ. 261. Ἡ λέξι ἔχει φανερά ἐδῶ καὶ ἐθνικὴ σημασία, καὶ ὄχι ἀπλᾶ θρησκευτικὴ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὀρθόδοξου. Πολὺ πὺν ἐπιφανειακὸς ὑπῆρξε ὁ ἐξελληνισμὸς τῶν Φράγκων τῆς Πελοποννήσου.

¹⁰⁴) Μνημεῖα, I, σελ. 13.

¹⁰⁵) «Κρητικὰ Χρονικά», Ε', σελ. 259.

¹⁰⁶) Eva Tea, Saggio sulla storia religiosa di Candia, Atti del R. Ist. Ven. di Scienze, 1912 - 13, LXXII, σελ. 1380 ἔξ. Ὡς ποῖο σημεῖο ἡ ὀρθοδοξία ταυτιζόταν μὲ τὸ ἐθνικὸ φρόνημα φαίνεται ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Foscarini ὅτι εὐχαρίστως θὰ ἔβλεπαν οἱ Ἕλληνες νὰ τοὺς διοικῇ ὀρθόδοξος ἡγεμὼν, ἀντὶ τοῦ καθολικοῦ Δόγη, βλ. Ἐκθεσι τοῦ 1688 γιὰ τὸν ἐλληνικὸ κληρο δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Ξηροχάκη, «Κρητικαὶ Μελέται», Α', (1933), σελ. 292.

«Κρητικὸς» εἶναι βέβαια πολὺ περισσότερο Ἕλληνες παρὰ Βενετοί.

Ἀκόμη βαθύτερος ὑπῆρξε ὁ ἐξελληνισμὸς τῶν μὴ Ἑλλήνων «κρητικῶν εὐγενῶν», ποὺ καταγόμενοι κυρίως ἀπὸ παλιούς «ἄστοις» τῆς Βενετίας δὲν συνδέονται μὲ τοὺς ἀρχοντικοὺς οἴκους τῆς. Ὁ Venier στὰ 1610 φαίνεται νὰ θεωρῆ τὴν τῆξη αὐτὴ συνολικὰ σάν ξένη πρὸς τὴ Βενετία καὶ μάλιστα ἐπικίνδυνη γιὰ τὴ βενετικὴ διοίκηση¹⁰⁷.

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ ἐπίθεση κατὰ τῆς Κρήτης ἡ ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ μᾶς δίνει γιὰ τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων τὴν ἀκόλουθη εἰκόνα. Ὁγδοήντα δύο οἰκογένειες εἶναι οἱ «βενετοὶ εὐγενεῖς» (ἐξελληνισμένοι στὴ γλῶσσα καὶ τὰ ἥθη, ἀλλὰ λατινοὶ στὸ δόγμα καὶ μὲ τὴν ἀνάμνηση τῆς παλιᾶς τους καταγωγῆς), ἑκατὸν ἐνενήντα ὀκτὼ εἶναι οἱ «κρητικοὶ εὐγενεῖς» (ἐντελῶς ἐξελληνισμένοι καὶ σὲ μεγάλο ποσοστὸ Ἕλληνες), καὶ τριακόσιες ὀγδοήντα ἐπτὰ εἶναι οἱ «ἄστοι» (Ἕλληνες)¹⁰⁸. Ἑλληνικὸς εἶναι καὶ ὁ πολὺ περισσότερος «λαός». Οἱ ξένοι ἔμποροι (mercanti), μόνο ἑξήντα ἕξι, ἀποτελοῦν μειοψηφία, καὶ πιθανώτατα δὲ ζοῦν μέσα στὸν κύκλο τῆς κρητικῆς κοινωνίας. Τὸ ἴδιο πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ποῦμε γιὰ τοὺς Ἑβραίους¹⁰⁹ καὶ γιὰ τοὺς ξένους μισθοφόρους στρατιῶτες ποὺ τὰ τελευταῖα χρόνια γεμίζουν τὴν πόλη¹¹⁰. Ὑστερα ἵπ' αὐτὰ εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ κρητικὴ κοινωνία στὴν τελευταία βενετοκρατία δὲν ἦταν «ὄχλος συμμιγῆς»¹¹¹, ἀλλὰ κοινωνία, στὴν ὁποία ὑπερεῖχε ἀπόλυτα τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο.

Τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο στὴν Κρήτη, μάλιστα τὸ συνειδητὸ καὶ πνευματικὸ, δυνάμωσε σημαντικὰ καὶ ἀπὸ τὸ προσφυγικὸ ρεῦμα, ποὺ σημειώθηκε ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς χῶρες, ποὺ ἔπαιρναν οἱ Τοῦρκοι, πρὸς τὴν Κρήτη. Ἔτσι ἤρθαν ἐδῶ ὄχι λίγοι Ἕλληνες ἀπὸ τὴν Πόλη, τὴν Κύπρο καὶ τὴν Πελοπόννησο. Εἶναι κι αὐτὸ μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς ἀκμῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴν Κρήτη τὸ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα.

¹⁰⁷) «Κρητικὰ Χρονικά», Δ', σελ. 317. Ἀνησυχεῖ γιὰ τὴν ἀριθμητικὴ τους ὑπεροχὴ. Ὅπως δείχνει ὁ κατάλογος τοῦ χρονικοῦ Trivan, στοὺς «κρητικούς εὐγενεῖς» εἶχαν ὑπαχθῆ καὶ πολλοὶ Ἕλληνες πρόσφυγες ἀπὸ τὶς τουρκοκρατούμενες χῶρες.

¹⁰⁸) «Κρητικὰ Χρονικά», Γ', σελ. 36 - 7.

¹⁰⁹) Εἶναι ἀξιοπρόσεχτο τὸ ὅτι παράλληλα μὲ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο γνώρισαν καὶ οἱ Ἑβραῖοι μιὰ σημαντικὴ πνευματικὴ ἀκμὴ στὸ Χάνδακα, ἀπέκτησαν ἐκεῖ μιὰ ραββινικὴ ἀκαδημία, καὶ μερικὲς ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες πνευματικὲς ἑβραϊκὲς προσωπικότητες ἀπὸ τὸ ΙΔ' ὡς τὸ ΙΣΤ' αἰῶνα εἶναι Ἑβραῖοι τῆς Κρήτης. «Κρητικὰ Χρονικά», Δ', σελ. 368.

¹¹⁰) Φυσικά δὲν πρέπει ν' ἀποδοθῆ σ' αὐτοὺς ἡ ἀθυροστομία τοῦ «Φορτουνάτου», Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ η ς, εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου, σελ. 13. Εἶναι ἄλλωστε ἀπίθανο ὅτι μποροῦσαν νὰ παρακολουθοῦν τὸ ἑλληνικὸ θέατρο.

¹¹¹) Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ η ς, Χάνδαξ - Ἡράκλειον, σελ. 50.

Ἐνα μικρὸ τμήμα αὐτῆς τῆς ἀκμαίας καὶ ἔντονα ἑλληνικῆς κοινωνίας ἀποτελοῦν στὶς κρητικὲς πόλεις οἱ διανοοῦμενοι. Ἀνήκουν στοὺς «ἀστοὺς» καὶ κάποτε στὴν «κρητικὴ εὐγένεια». Εἶναι δικηγόροι («ρήτορες»), γιανοῦχοι, διδάσκαλοι, ἀγιογράφοι· ξέρουν ἰταλικά (ὅπως ὡς χθὲς ἀκόμη ἢ ἀνώτερη ἑλληνικὴ τάξη στὰ Ἐπτάνησα)¹¹² καὶ κάποτε λατινικά· κάποτε καὶ ἀρχαῖα ἑλληνικά (γιατρός Πικρός). Σπουδάζουν στὴν Ἰταλία. Συνδέονται στενὰ μὲ τὸν ἀνώτερο ἑλληνικὸ κλῆρο. Αὐτὸ εἶναι τὸ περιβάλλον ποιητῶν, ὅπως ὁ Χορτάτζης, ποὺ ἀφιερώνει τὸ ἔργο του στὸ δικηγόρο καὶ «εὐγενῆ κρητικὸ» Μόρμορη¹¹³ καὶ ποὺ ἔχει ἀνεπιβόητο ἕνα ὄνομαστὸ γιανόρο καὶ ἕνα ὄνομαστὸ Μητροπολίτη¹¹⁴. Ὁ ἴδιος εἶναι πιθανώτατα «κρητικὸς εὐγενής», ἀφοῦ ἡ οἰκογένεια τῶν Χορτάτζηδων τοῦ Ρεθύμνου ἀνήκει στοὺς *nobili cretensi* τοῦ Ρεθύμνου¹¹⁵. Εἶναι πιθανὸ ὅτι καὶ ὁ Κορνάρος ἦταν «εὐγενής κρητικὸς»¹¹⁶. Μιὰ ζωντανὴ εἰκόνα τοῦ μέρους αὐτοῦ τῆς κρητικῆς κοινωνίας τῆς ὀψιμῆς βενετοκρατίας δίνει ὁ Μπουναλιῆς στὴ «Φιλονεκία τοῦ Χάνδακος καὶ τοῦ Ρεθύμνου»¹¹⁷ ὅπου ἐκδηλώνεται ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν δύο πόλεων στὸ διανοητικὸ πεδίο.

Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν καθολικότητα τῆς πνευματικῆς ἀκμῆς στὴν Κρήτη τοῦ ΙΖ' αἰῶνα, γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ἴδιας τῆς κρητικῆς κοινωνίας καὶ ὄχι ὠρισμένων ἀτόμων, εἶναι, ὅπως παρατήρησε ὁ Μανρογορδάτο¹¹⁸ τὸ ριζωμα στὴν Κρήτη ἑνὸς λογοτεχνικοῦ εἴδους, ὅπως τὸ θέατρο, ποὺ δὲ μπορεῖ ν' ἀνθίσῃ χωρὶς τὴ συμμετοχὴ καὶ τὴν ἀνταπόκριση ἑνὸς μέρους τῆς κοινωνίας. Φυσικὰ κανεὶς δὲ μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι τὸ θέατρο τὸ «δημιούργησε» ἢ κρητικὴ κοινωνία. Ὁμοίως μεταφυτεύθηκε σ' αὐτήν, ὅταν ἦταν ὠριμὴ νὰ τὸ δεχθῆ¹¹⁹. Ἡ ἔ-

¹¹²) Μποροῦμε ἀκόμη νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὴν δυσκολία τῶν κρητικῶν στὴν ἑλληνικὴ ὀρθογραφία καὶ στὴν ἑλληνικὴ γραφὴ, ἂν θυμηθοῦμε τὸ Σολωμό.

¹¹³) Ξανθοῦδίδης, Ἐνετοκρατία, σελ. 148 καὶ σημ. 1.

¹¹⁴) Ξανθοῦδίδης, Ἐρωφίλη, σελ. γ'.

¹¹⁵) Ἀπογραφή χρονικοῦ Trivan, «Κρητικὰ Χρονικά», Γ', σελ. 56.

¹¹⁶) Ξανθοῦδίδης, μεγ. ἔκδ. Ἐρωτοκρίτου, σελ. LXV.

¹¹⁷) Κρητικὸς Πόλεμος, σελ. 583 ἔξ.

¹¹⁸) J. H. S., XLVIII (1928), σελ. 77 - 8. Γιὰ τὸν γενικὸ χαρακτήρα τοῦ φαινομένου πβ. καὶ Gerland, Noblesse crétoise, σελ. 75 - 6, ὅπου τινύσσεται κυρίως ὁ ρόλος τῶν ἀρχοντικῶν ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν τῆς Κρήτης στὴν καλλιέργεια τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν, καὶ γνώμη τοῦ Ἐσσελιγκ, Histoire de la litter. Grecque moderne, trad. N. Pernot, 1924, σελ. 30. Ἐπίσης Μ. Χατζιδάκης, «Κρητικὰ Χρονικά», Δ', σελ. 393.

¹¹⁹) Οἱ συγκρίσεις ἀνάμεσα στὸν κρητικὸ θεατὴ τοῦ κρητικοῦ θεάτρου στὸ ΙΖ' αἰῶνα, καὶ τὸν Ἀγγλο θεατὴ τοῦ Σαίξπηρου, ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ καθηγητὴς

παφὴ μὲ τὴ Δύση δὲν ἀρκεῖ βέβαια γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴ λογοτεχνικὴ αὐτὴ ἀνθισσι, γιατί ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ ὑπῆρξε καὶ πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἐποχὴ τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας (καὶ ὄχι μόνο στὴν Κρήτη) χωρὶς ἀνάλογο ἀποτέλεσμα.

Συνοψίζοντας καὶ συμπληρώνοντας τώρα τὰ συμπεράσματα τῆς ἐργασίας μας μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξωμε τὰ ἑξῆς: φορέας τοῦ πολιτισμοῦ στὴν τελευταία περίοδο τῆς βενετοκρατίας στὴν Κρήτη εἶναι τὰ ἀνώτερα καὶ μεσαῖα στρώματα μιᾶς ἀκμαίας ἀστικῆς κοινωνίας μὲ ἔντονα ἑλληνικὰ χαρακτηριστῆρα¹²⁰. Ἀνάλογη εἶναι ἡ προέλευση τῆς ὄριμης κρητικῆς λογοτεχνίας, καὶ ἡ ἐντύπωση, ποὺ μπορεῖ ν'ἄχῃμε σήμερα γιὰ τὸ λαϊκὸ, ἀγροτικὸ ἢ ὄρεινὸ χαρακτηριστῆρα τῆς εἶναι καθαρὰ ὑποκειμενικὴ καὶ χωρὶς βίαση, ὅπως καὶ ἡ παράλληλη παλιὰ ἀποψη γιὰ τὴν «ἀμάθεια» τῶν ποιητῶν¹²¹, καὶ τὴν «ἀφέλεια» καὶ «ἀνακρίβεια» τῶν ἔργων. (Φυσικὰ παράλληλα μὲ τὴ λογοτεχνία αὐτὴ ἐξακολούθησε ὡς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ κατώτερη λαϊκὴ καὶ ἀπλοϊκὴ παραγωγή, ποὺ συνεχίζει τὴν ὑστεροβυζαντινὴ παράδοση). Ὅπως ἡ λογοτεχνία τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων καὶ τὸ «βυζαντινὸ μυθιστόρημα» ἀντι-

Κ ρ ι α ρ ἄ ς, «Κρητικὰ Χρονικά», Ζ' σελ. 303 δὲν ἔχουν νόημα, γιατί οὔτε ποιοτικὰ μπορεῖ νὰ συγκριθῇ τὸ κρητικὸ θέατρο μὲ τὸ Σαίξπηρο, (παρ' ὅλες τὶς ἀναλογίαι, ποὺ ὀφείλονται στὰ κοινὰ ἰταλικά πρότυπα), οὔτε ἡ κοινωνία ἡ κρητικὴ, μ' ὅλη τὴν ἀκμὴ τῆς, μοιάζει μὲ τὴν ἀγγλικὴ κοινωνία τοῦ καιροῦ τῆς Ἐλισάβετ, ποὺ βάζει τὰ θεμέλια μιᾶς πυγκόσμιας αὐτοκρατορίας.

¹²⁰) Ἡ συνειδησὴ τῆς ἐκφράστηκε ὀρισμένες φορὲς τόσο καθαρὰ, ὥστε δὲν ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ «ἀγιοποίηση» τοῦ Κορνάρου ἢ ἀποψὴ μου ὅτι στὸν Ἐρωτόκριτο ἔχομε ἓνα στυλιδῆ τὰ ἑλληνικὸ ἔργο. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ ἑθνικὸ φρόνημά τους εἶναι τὰ ποιήματα τοῦ Πανδήμου καὶ ἓνα ποίημα τοῦ Ἰερώνυμου Κορνάρου, γραμμένο κι αὐτὸ ἰταλικά, ὅπου ὁ ποιητὴς προφητεύει τὴν παλιγγενεσία τοῦ δούλου τότε στοὺς Τούρκους Ἑθνους, Σάθας, Προλεγόμενα Κρητικοῦ Θεάτρου. σελ. μβ' ἐξ. καὶ μη', σημ. 1. Εἶναι τὸ προοίμιο τῶν ἰδεῶν, ποὺ συναντοῦμε σ' ὀλόκληρο τὸν Ἑλληνισμὸ στὸ ἸΘ' αἰῶνα. Ἄς σημειωθῇ ὅτι γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ χαρακτηριστῆρα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας χρῆσιμη θὰ εἶναι ἡ μελέτη καὶ ἔκδοση τῶν γραμμένων στὰ ἰταλικά ἔργων τῶν κρητικῶν. Ἡ παρλληλία αὐτὴ θυμίζει—τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν—καὶ πάλι τὰ Ἐπιτάφια. (Σολωμὸς - Φώσκολος). Χρῆσιμη θὰ εἶναι ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἴδια ἀποψη ἡ συστηματικὴ ἔκδοση τῶν ἀρχαιογλώσσων ἔργων καὶ τῶν πεζῶν δημοτικῶν ἔργων τῶν κρητικῶν.

¹²¹) Ἀμόρφωτο θεωροῦσαν ἄλλοτε καὶ τὸ Σολωμό, γιὰ τοὺς ἴδιους περὶ. ποὺ λόγους, ποὺ θεωρεῖται ἀκόμη ἀμόρφωτος ὁ Χορτάτζης καὶ ὁ Κορνάρος. Γιὰ τὴ μορφωση τοῦ Χορτάτζη ἄς προστεθῇ ἡ φανερὴ ἐξοικείωσή του μὲ τὴ ρητορεία τῆς ἐποχῆς, ποὺ τὴν ἀκολουθεῖ συχνότατα μὲ ποικίλα σχήματα λόγου ἢ μὲ μιὰ αὐστηρὰ σχηματικὴ ἀνάπτυξη τῶν νοημάτων καὶ τῶν παραλλαγῶν τους, πβ. Ἐρωφίλη Β', 305 - 350. Γιὰ τὴ σκόπιμη «ἀνακρίβεια» καὶ τὸ πρόβλημα τῶν «γνώσεων» τοῦ Κορνάρου, βλ. «Κρητικὰ Χρονικά», ΣΤ', σελ. 354 ἐξ.

στοιχεῖ σὲ μιὰ ὀρισμένη φάση τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνικοῦ βίου καὶ διαμορφώνεται μὲ τὴν ἐπίδραση τῆς σύγχρονης τῆς δυτικῆς λογοτεχνίας (roman chevaleresque), ἔτσι καὶ ἡ κρητικὴ λογοτεχνία τοῦ τέλους τοῦ ΙΣΤ' καὶ τοῦ ΙΖ' αἰῶνα ἀντιστοιχεῖ σὲ μιὰν ἄλλη ἐξελιγμένη βαθμίδα ἑλληνικῆς ζωῆς καὶ, κρατώντας πάντα τὸν ἑλληνικὸ χαρακτήρα της, διαμορφώνεται μὲ τὴν ἐπίδραση τῶν πνευματικῶν ρευμάτων τῆς Ἀναγέννησης καὶ τῆς ὀψιμης Ἀναγέννησης.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ